

ВІДДІЛ КУЛЬТУРИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ
РАЙДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

**ЗБІРКА ПРАЦЬ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО
РАЙОННОГО
КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ**

ВИПУСК ТРЕТІЙ

СМТ ОЛЕКСАНДРІВКА
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ,
2004 РІК

У збірці вміщено матеріали нових досліджень працівників, членів науково-методичної ради Олександрівського районного краєзнавчого музею, краєзнавців, науковців, що висвітлюють різні аспекти історії Олександрівського району Кіровоградської області та Кіровоградської області.

Для широкого кола читачів, які цікавляться краєзнавством.

Схвалено до друку науково-методичною радою Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Відповідальний за випуск – Василь Білошапка.

Щиро вдячні за допомогу у виданні збірки
КУЗИКУ Борису Миколайовичу.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАЙОНУ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ С. БІЛЯЇВКИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ

Південнодніпровською слов'янською експедицією Інституту археології АН УРСР влітку 1982 р. досліджувалось поселення з черняхівським (II-III ст. н. е.) і пенківським (УІІ-УІІІ ст. н. е.) культурними шарами біля с. Біляївки. Пам'ятку було відкрито місцевим краєзнавцем І. Д. Петренком та учнями Івангородської середньої школи М. Ткачем, О. Деренковим, В. Бенедесюком, М. Поповим та іншими у 1980 р.: під час земляних робіт бульдозер вигорнув значний масив землі з численною керамікою, яка була знайдена та досліджена членами археологічного гуртка, яким керував вчитель історії Івангородської середньої школи І. Д. Петренко. Пізніше знахідки були надіслані в Київ, до Інституту археології АН УРСР. Спеціалісти-археологи М. Брайчевський, О. Приходнюк на весні 1982 року виїхали до с. Біляївки і провели попередні розвідки на місці знахідок, датувавши кераміку II-III ст. н. е. Поселення було визначене перспективним для археологічних розкопок та включене в план роботи Інституту археології на 1982 рік. Влітку цього ж року археологічна експедиція, до складу якої увійшли 50 студентів-практикантів історичних факультетів Кіровоградського педагогічного інституту та Запорізького університету, приступили до планових розкопок поселення. Очолив експедицію кандидат історичних наук О. Приходнюк. Велику допомогу в облаштуванні побуту членів експедиції надав голова колгоспу "Прогрес" (с. Івангород) М. Н. Виговський, який не тільки припинив всі будівельні роботи на місці розкопок, а й надавав археологам харчі з колгоспної комори, звісно, за плату, та постійно цікавився і ходом розкопок, і побутовими проблемами студентів.

Поселення розташоване в 250 м на південний схід від села, на лівому боці Біляївського яру, на дні якого споруджено штучне озеро. Пам'ятка археології займає площу близько 250x70 м та знаходиться на висоті 15 м від його рівня. З верхів'я яру в минулі часи витікало джерело, яке нині є замуленим. Археологами було досліджено близько 300 кв. м площі, де виявлено чотири житла, одну господарчу споруду, дев'ять господарських ям, три вогнища, що відносяться до черняхівської культури (II – III ст. н. е.). Крім того розкопано два житла і одну господарську яму пенківської культури (УІІ – УІІІ ст. н. е.). Типовими знахідками були фрагменти гончарної черняхівської кераміки, перепалене каміння, кістки тварин, ліпна кераміка, попіл.

Першим було розкопано типове тогочасне житло слов'ян, яке мало розміри 3,7x3 м, глибиною 1,2 м, тобто було фактично напівземлянкою. Майже в центрі житла знаходилося вогнище овальної форми діаметром 0,9 м, яке підносилося над долівкою на 0,2 м. В попелі вогнища знайдено велику кількість битого посуду, обпалених кісток тварин, металеве долото, уламки амфор, чорнолощеного посуду походженням з Греції та Криму. За наявністю кісток, які були виявлені під час розкопок, вчені визначили тварин, якими володіли жителі поселення. Так от, на частині розкопаного поселення, поруч з людьми, жило 11 голів биків, 7 овець і кіз, 5 коней, 2 собаки і 2 свині. Досить цікавими були знахідки від ткацьких верстатів, знарядь виготовлення глиняного посуду, металевих ножів та столярних знарядь на залишках інших жител.

Вчені сходяться на тому, що черняхівській археологічній культурі відповідала слов'янська народність антив, яка відома з численних літописних джерел. Анти вели запеклу боротьбу з германськими племенами, зокрема готами, які на той час заселяли сучасний південь України. Анти, яких вважають прямими попередниками сучасних українців, проживали кілька сотень років підряд, зокрема, поблизу сучасного села Біляївки Олександрівського району та на більшій території правобережної України. Не відомо з яких причин, можливо під натиском войовничих кочових племен, анти вимушені були залишити сучасну територію нашого району. Однак, раніше обжиті місця зайняли представники іншої культури, яку археологи називають пеньківською. Спосіб життя населення пеньківської культури майже нічим не відрізнявся від життя антив: такий же тип напівземлянкових жител, такий же спосіб приготування на вогнищах їжі, ті ж самі свійські тварини, однак спосіб виготовлення посуду став іншим. Посуд антив був дуже досконалим та високохудожнім, виготовлявся на гончарному крузі, мав цікавий орнамент, тонкі стінки, був різноманітним. Посуд населення пеньківської культури, які жили у УІІ-УІІІ ст. н. е., тобто вже після антив, був надзвичайно грубим, стінки були товстими, орнамент відсутній, асортимент дуже бідний, і, що головне, цей посуд виготовлявся не на гончарному крузі, а ліпився вручну. Що трапилося, чому наступники антив втратили такий важливий технологічний винахід, як гончарний круг? Відповіді на це питання не дано і до цього часу. Однак, археологічні розкопки неспростовно довели, що за кілька сот метрів від сучасного села Біляївки Олександрівського району 1800 – 1100 років тому жили землероби і скотарі, предки сучасних українців.

Площа поселення становить понад 1,5 кв. км. Археологами розкопано площу в 300 кв. м, тобто лише п'яту частину стародавнього села. Вже під час розкопок, коли мені увечері доводилося залишати табір археологів і прямувати стежкою навпрошки від с. Біляївки до с. Омельгорода, прямуючи на Олександрівку, на другому, правому боці Біляївського яру, який нині заріс чагаром, вдалося знайти у великій кількості скіфську кераміку, яка датується І–ІІ ст. до н. е., тобто фактично яр з джерелом, який знаходиться біля с. Біляївки, люди заселили ще 2,5 тис. років тому і беззмінно проживають там і до нині. І хоча на сьогодні в Біляївці лише кілька десятків жителів, історія цього села є дуже древньою та типовою для більшості населених пунктів району: перші люди, одного разу оселившись на цій землі, вже ніколи її не залишали, що вкотре доказує – на цю землю ми ні звідки не прийшли, і нікуди не підемо. Ця земля - з ріками, полями та лісами дана нам Богом.

Особисто мені під час розкопок біля с. Біляївка довелося виконати певну роботу: зустрічати на станції Фундуклівка студентів із Запоріжжя та переправляти їх через Омельгород, Ясинове до Біляївки, зустрічати на автовокзалі студентів з Кіровограда та правити їх знову ж таки до місця археологічних розкопок. Вже у другій половині дня прибув з Києва і науковий керівник експедиції О. М. Приходнюк. Цього ж дня довелося зустрічатися з головою колгоспу “Прогрес” М. Н. Виговським, який надав величезну допомогу археологам. Вже під вечір облаштували у посадці наметовий табір, розпочала роботу польова кухня. Транспортне забезпечення експедиції і в перші дні її роботи, і в наступні, я здійснював легковим автомобілем “Москвич-408”. Ним же терміново відправив у ЦРЛ О. М. Приходнюка, який раптово захворів. Під час хвороби керівника експедиції роботи не припинялися: свідомість студентів була надзвичайно високою, а бажання знайти щось нове було вкрай великим.

На розкопі я працював картографом. Суть роботи зводилася до того, щоб на міліметровому папері, з використанням певних приладів, замальовувати у певній послідовності об'єкти розкопок: житла, вогнища, господарчі ями, окремі знахідки в певному ракурсі та за певною методикою. Замальований об'єкт повинен точно відповідати оригіналу. Коли мені до рук потрапив республіканський міжвідомчий збірник наукових праць з археології (№ 62, 1988 р.), із статтею Л. Вакуленко та О. Приходнюка "Поселення біля с. Біляївка на Кіровоградщині", то серед наведених ілюстрацій були і мої, зокрема план та розріз черняхівського наземного житла та пеньківської напівземлянки.

Під час розкопок було знайдено близько тисячі різноманітних предметів того часу: вироби з каменю, глини, заліза, кісток. Всі ці знахідки були відправлені до Інституту археології АН УРСР. З дозволу О. Приходнюка кілька знахідок я взяв для районного музею, який тільки створювався. Серед експонатів в нині діючому Олександрівському районному краєзнавчому музеї є фрагмент глиняної сковороди (II-VII ст. н. е.), фрагменти ліпного пеньківського посуду (VII-VIII ст. н. е.), тощо.

Повідомлення про розкопки стали відомими і першовідкривачам – учням Івангородської середньої школи М. Ткачу, О. Деренкову, В. Бенедисюку та ін., які самотужки відправилися до Біляївки з намаганнями і самим взяти участь у розкопках. Однак керівник розкопок О. Приходнюк поставився до дітей вкрай не гостинно: не лише не дозволив копати, а й навіть не розповів учням про вже розкопані об'єкти, не провів екскурсії для тих, хто фактично відкрив це поселення, що дало змогу археологу провести польові дослідження та зібрати певний матеріал для своєї докторської дисертації. Учні були ображені та глибоко розчаровані. Того дня мене в таборі не було. Вже пізніше, дізнавшись про цей випадок, почуття розчарування відчув і я, адже увесь час підтримував у дітей віру у важливість їхньої знахідки, а тому добре слово археолога до моїх колишніх учнів у моїх педагогічних планах були дуже важливими. Однак, цього не відбулося – прагматичні археологи були далекими від проблем педагогіки. Що ж до учнів – тогочасних краєзнавців Івангородської школи, то і нині залишаюся глибоко переконаним у тому, що ті наші походи полями та лісами, ярами та берегами рік були першими в історії району дослідженнями археологічних поселень, окремих курганів та курганних полів. Здійснювали ми це в будь-яку пору року, особливо любили весну. Це була моя педагогічна знахідка, моє "ноу-хау", що забезпечувало духовне єднання вчителя і учнів, ненав'язливо формувало почуття патріотизму, приводило і вчителя і учнів до глибинних витоків історії України. За таких умов працювалося легко і творчо. Що ще потрібно було вчителю?

Однак педагогічна доля зробила крутий віраж: РК КПУ в особі Н. А. Коровіної "висватало" мене на посаду заступника директора з навчально-виховної роботи Новоосотської восьмирічної школи. Вже пізніше свій перехід до цієї школи, який відбувся у жовтні 1981 року, я порівнював з переїздом колонії ім. Горького з облаштованої Ковалівки до Куряжа ("Педагогічна поема" А. Макаренка). Прощання з учнями Івангородської середньої школи супроводжувалося рясними сльозами моїх вихованців. Їхні почуття поділяв і я. Івангородський етап в моїй педагогічній кар'єрі, коли з учнями школи ми відшукали три археологічні поселення та дослідили велике курганне поле між Івангородом, Бірками та Олександрівкою, завершився.

В с. Нова Осота розпочалася досить специфічна і відповідальна робота заступником директора школи. "Оговтавшись", починаючи з весни 1982 року і

до літа 1984 року ми з учнями Новоосотської восьмирічної школи відкрили три археологічні поселення періоду скіфів (VII- II ст. до н. е.), дослідили два курганні поля поблизу села. Особливо активними були учні В. Крамарчук, В. Нагірний, В. Брюховецький та ін. Працюючи в школі с. Новій Осоті, у 1984 році я отримав запрошення відвідати Інститут Археології АН УРСР. В Інституті зустрівся з завідуючим відділом палеонтології, професором, доктором історичних наук Д.Я.Телегіним, з яким підтримував досить творчі стосунки, повідомляючи про кожну археологічну знахідку. Дмитро Якович запропонував продовжити навчання в аспірантурі Інституту, забезпечив необхідною фаховою літературою. Я розпочав серйозну підготовку до вступу в аспірантуру. Однак, доля розпорядилася по іншому – в кінці вересня 1984 року я вимушений був залишити не тільки посаду директора Новоосотської восьмирічної школи, а й виїхати з України. Причиною цього послужили побутові причини.

Повернувшись в Олександрівку, я з учнями Олександрівської середньої школи № 1, де розпочав роботу на посаді вчителя географії та історії, продовжив здійснювати пошукову археологічну діяльність. Археологічні поселення ми відшукали поблизу с. Китайгород, с. Несваткове, с. Любомирка (два поселення), с. Тарасівка та ін. На сьогодні загальна кількість відкритих поселень становить 22 (два з них – на території Черкаської області). На жодному з них більше ніхто ніяких археологічних розкопок не проводив. Однак, коли в столиці виник задум видати повноцінне академічне видання “Звід пам’яток історії та культури України”, в район прибула наукова експедиція Інституту Археології на чолі з к.і.н. С. Бессоною, з якою ми вдруге дослідили кожне археологічне поселення, зафіксували їх на карті та зібрали зразки кераміки.

За час археологічних досліджень, починаючи з 80-тих років, район загалом відвідали археологи Брайчевський, Магомедов, Бессонова, Приходнюк. Ми з Бессоною, зокрема, дуже детально дослідили скіфське поселення біля с. Любомирки, яке професійного археолога буквально вразило. Вдруге це поселення дослідила група науковців з обласного та районного краєзнавчих музеїв. Результати цих досліджень слугували підставою для Кабінету Міністрів визнати Любомирське скіфське поселення пам’яткою археології національного значення та занести його до державного реєстру нерухомих пам’яток України. З цього приводу вийшла спеціальна постанова КМ України за № 1761 від 22.12.2001 року.

Велику допомогу в археологічних пошуках надали жителі району. Так, житель смт Олександрівки Г. Скічко повідомив мене про те, що він, в дитинстві, перед війною, випасаючи худобу біля с. Триліс, натрапив на скупчення битого посуду. На вказане ветераном війни і праці місце вирушили краєзнавці і дійсно відшукали значну кількість кераміки, а по ній і встановили місце древнього поселення черняхівської культури (II-УІІ ст. н. е.) поблизу Триліс. Шофер Олександрівської райсільгосптехніки В. Загинайко поблизу с. Іванівка відшукав скіфську кераміку. Вже пізніше за цими знахідками віднайшли скіфське поселення (VII-II ст. до н. е.). Житель с. Вищі Верещаки Г. Пеля повідомив про велику кількість уламків битого посуду поблизу с. Любомирка. Дійсно, на тому полі було величезне скіфське поселення, яке нами вже було відкрите та яке пізніше стало пам’яткою національного значення. Про знахідки кераміки в с. Несваткове неодноразово повідомляв житель смт Олександрівка П. Бондаренко.

Цікаво і те, що краєзнавець з Кіровограда Л. Гайда в лісі поблизу с. Гутницької дослідила городище чорноліської культури (IX-УІІ ст. до н. е.). Це городище єдине, поки-що, на території району. Всі археологічні знахідки неспростовно доказують про безперервність життя людини щонайменше останні три тисячі років. Окремі знахідки, як от крем'яні та кістяні знаряддя праці подовжують цей період до 5 тисяч років. Оце такі глибинні витoki нашої, української цивілізації, яка існувала під різними назвами, як скіфська, антська, слов'янська, руська, а тепер українська. Таку назву нам давали сусідні народи допоки за останні тисячу років остаточно не утвердилася сучасна назва і народу, і держави – Україна. Хоча на сьогодні у свідомість багатьох громадян вкладається і інша назва народу, який має таку багатющу історію – “хохли”. Як правило, це зневажливе прізвисько дуже популярне серед нашого північного сусіда. Не цураються його і деякі українці. Проте, дивуватися нічого, адже ще 2,5 тис. років тому “skufe”, тобто скіфи, тобто “поганці”, нас безпідставно прозвали римляни, імперія яких і була знищена такими от “skufe”.

Доля всіх археологічних знахідок в районі, за винятком поселення біля с. Біляївки, розкопаного вченими, досить типова: всі вони розорюються, постійно знищуються. Постанова Кабінету Міністрів України та статус національного не рятуює і поселення біля с. Любомирки – щороку воно переорюється.

Досить сумною є доля і курганів – земляних поховань наших предків, прозваних в народі могилами. За останні кілька років до олександрівських курганів дібралися “чорні археологи”, які знищили курган поблизу Уманського шляху, що біля с. Китайгорода: потужною технікою знищено курганний насип та розграбовано поховальну яму. Розграбовано поховальну яму і в кургані, що поблизу Олександрівки. Цей курган вже був розкопаний, імовірно, в кінці ХІХ-на поч. ХХ ст. Зруйнував курган на території власного двору і житель вулиці Раєвського в смт Олександрівці, повністю знісши бульдозером земляний насип. Добре, що поховальна яма вціліла, однак її сліди загубилися.

Мені зовсім випадково вдалося натрапити на зруйнований шляховиками курган в районі об'їзної дороги біля смт Олександрівки. Грейдер не тільки повністю зніс земляний насип кургану, а й розкрив саме поховання. За залишками кістяка, його специфічної пози вдалося встановити вік кургану - ІІІ тис. років до нашої ери. А скільки таких зруйнованих курганів по за нашими очима, доля яких також трагічна? Кожен наш курган, яких в районі залишилося близько 90, ровесник єгипетських пірамід.

Я був останнім, хто залишив Біляївське поселення – кіровоградські студенти рейсовим автобусом поїхали до обласного центру, автомобілем “ГАЗ-66” археологи вивезли в ящиках знахідки. Цим автомобілем на ст. Фундукліївку повезли і запорізьких студентів. На поселенні залишився тільки я. Огорнув сум від розставання з тими, з ким провів майже місяць. Однак ще більший сум був від думок про майбутню долю розкопаного поселення. Коли відбувалися розкопки, стояла чудова погода – увесь час було тепло і сухо. За таких умов, а також добросовісної роботи археологів, розкопані об'єкти набули напрочуд гарних і привабливих форм. Ось напівземлянкове житло: до порошинки розчищена помашена глиною підлога, по середині – вогнище, під якого теж вимашений глиною, добре збереглася земляна лежанка та приступець, що вів до житла, по середині добре видно ямки від стовпів, що підпирали дах, такі ж ямки і по периметру житла. Неподалік житла – сліди вогнища, на якому в теплу пору року готувалася їжа, поруч - господарська яма. Ні дощ, ні люди не встигли зруйнувати розкопане, а тому переді мною лежала частина села, вік якого - 1,5

тис. років. Подумалося: а що, якби хоч над одним житлом спорудити якесь укриття, та зберегти його у комплексі з вогнищами та господарчими ямами, та привезти сюди учнів, коли ті по історії вивчатимуть слов'ян, то яким би пізнавальним і повчальним, цікавим та захоплюючим був би такий урок. Однак, зрозумілим було і те, що біля такого накриття сторожа не поставиш, і що воно, це накриття, простоїть, в кращому випадку, кілька днів: "господарьовиті" земляки дощенту все знесуть. Розкопане поселення загинуло: поросло двометровим бур'яном та кущами, житла під дією опадів втратили первісні обриси та замулилися. Зберігся лише науковий звіт керівника експедиції О. Приходнюка, десь у запасниках Інституту археології НАН України порохом припадають вивезені з місця розкопок численні знахідки. Багато дечого зберегла і моя пам'ять.

Василь Білошапка (сmt Олександрівка)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПОСЕЛЕННІ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ В СЕЛІ БІРКИ – ВОЛОДІННІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У середині ХУІІ століття село Бірки нинішнього Олександрівського району Кіровоградської області, як і все верхів'я Тясмину, Інгулу та Інгульця, перебувало у володінні гетьмана Богдана Хмельницького. Польський король Ян-Казимир у 1649 році подарував гетьману "местечка или городки: Медведовку, Жаботин, с слободкою Каменкою и с лесами Бовтышом й Нерубаем, замерыя по Чорной Ташлык"¹.

Право на володіння цими землями 1654 року підтвердив своєю грамотою російський цар Олексій Михайлович, повелівши "маетностями своими Медведовкою и Борками и Каменкою, со всеми к ним принадлежностями, владеть во всем, по прежним королевским привилиям и по сей нашей государственной жаловальной грамоте"².

І.П.Крип'якевич вважав, що Богдан Хмельницький "збільшив свої землі, займаючи великі простори "пустинь" у верхів'ях Тясмину, Інгулу та Інгульця, заснував нові села Кам'янку й Бірки і приєднав до своїх володінь».³

І.Фундуклій (1848 р.) наводить народний переказ про те, що Бірки колись були містом, з якого виходило 4 тисячі козаків⁴.

Чи були підстави для такого твердження? Цілком ймовірно, це відголос справжніх історичних подій, пов'язаних з перебуванням у 1652 - 1653 роках у Бірках (Борках) гетьмана Богдана Хмельницького .

У документах тих часів досить часто зустрічається назва Борки, Борок. Адже в Бірках Б.Хмельницький веде активну військову і політичну діяльність. Він зустрічається з послами Польщі, Росії, Османської імперії, Кримського ханства, пише листи польському королю Яну-Казиміру та іншим польським високопоставленим діячам⁵.

Дослідження, розпочаті у 80-х роках ХХ століття, дозволили знайти матеріальне підтвердження існування у Бірках козацького поселення часів Богдана Хмельницького. Перші дослідження здійснені олександрівським вчителем-краєзнавцем І.Д.Петренком. Висновки краєзнавця про приналежність до козацької доби уламків пічних кахлів, люльок, ядер гармат, знайдених у Бірках, підтвердив доктор історичних наук Д.Я.Телегін, який обстежив знахідки⁶. Подальші дослідження поселення проводились працівниками

Олександрівського районного краєзнавчого музею, зокрема автором, та старшим викладачем Ростовського державного педагогічного університету В.Г.Кірманом. Вони дали змогу орієнтовно визначити територію розташування поселення козацької доби часів гетьмана Богдана Хмельницького.

Останні дослідження на території поселення козацької доби проведені у жовтні 2003 року. Викликані вони були земляними роботами, пов'язаними з газифікацією села, що дало змогу автору, а також краєзнавцю Івану Петренку, обстежити ці місця.

На глибині 40-45 сантиметрів виявлено культурний шар. Він знаходиться під шаром супіщаного ґрунту та піску. У культурному шарі знайдено уламки кераміки (горщиків, глечиків, тарілок), гутного скла, пічні кахлі середини - другої половини ХУІІ століття (малюнок 1, 1 - 4). Вони трапляються, зокрема, у "господарських ямах" поруч з кістками тварин, деревним вугіллям. Знайдено також маленьке ядро до гармати, діаметром 3,5 сантиметра (малюнок 6).

Серед нововиявлених фрагментів пічних кахлів є кахлі, аналогічні тим, що знайдені у селі Суботові Чигиринського району Черкаської області Віктором Гуглею⁷. Це кахлі з геометричним орнаментом, що їх В.Гугля називає "килим" (малюнок 1, 1, зліва) та "пролісок" (малюнок 1, 1, справа).

Основну частину культурного шару складає попіл. Його товщина становить від 0,2 – 0,3 до 1,5 метра. На місцях, де знаходились будівлі, шар попелу потужніший. Уламки посуду, скла і кахлів теж обгорілі.

У місцях, де знаходились споруди, трапляються трухляві рештки деревини.

Досліджувана вулиця козацького поселення розташовувалась ланцюгом на відстані до 50 метрів від річки Бовтиша.

Обстеження прилеглої території, зокрема окремі знахідки уламків кераміки на великій території, дає підстави стверджувати, що поселення козацьких часів займало чималу площу і розміщувалось на півострові, створеному річкою Тясмином та її притоками Бовтишем і Сухим Тясмином. Важко встановити площу точно, бо територія колишнього козацького поселення вкрита піском. На значній частині території росте сосновий ліс. Нинішній півострів кілька століть тому міг бути островом: природним чи рукотворним.

Розташування поселення саме в цьому місці вбачається досить зручним для оборони і утримання численного війська. Про те, що військо там дійсно перебувало, свідчать не тільки згадувані численні письмові документи часів Богдана Хмельницького, а й зроблені у 1980 – 1990-х роках знахідки наконечників списів ХУІІ століття, численних ядер до гармат, замка кременевої рушниці.

У поселенні було розвинене скотарство. У "господарських ямах", про які згадувалось вище, знайдені кістки великої рогатої худоби, свиней. Навколишні річки давали змогу добувати рибу, а сосновий ліс – дичину.

Мало поселення й свою церкву. Відомості про побудову християнського храму у часи середньовіччя містяться у праці Леонтія Похилевича (1864 рік). Називаючи дату побудови церкви (1858 рік), він пише, що до 1858 року церква знаходилась на майдані, вкритому сипучим піском і через це перенесена на інше місце. Про церкву-попередницю, як зазначає Л.Похилевич, відомо, що вона побудована на місці попередньої у 1737 році на місці ще давнішої, бо колись у місцевому приході був священиком Антоній Саперович, рукоположений у Молдові⁸. Хто міг привезти того священика з Молдови? Звісно, Богдан

Хмельницький або його син Юрій. Останнього у 1670-х роках турки називали “князь Молдавії і гетьман війська Запорозького”⁹.

Варто зазначити, що у сучасній Свято-Миколаївській церкві села Бірок, розташованій в межах поселення козацької доби, збережені елементи класицизму та пізнього бароко. Цікаво, що архітектура Свято-Миколаївської церкви (малюнок 2, 2) у Бірках та Михайлівської церкви (малюнок 2, 1) у Суботіві Чигиринського району Черкаської області (не збереглась), дуже подібна. Відрізняється лише геометрична форма дзвіниці та елементи верхньої частини купола. Та дивного у тому нічого немає: Бірківська церква кілька разів перебудовувалась, частина її дерев'яних конструкцій замінювалась. Факт подібності церков у Суботіві і Бірках потребує подальших досліджень, зокрема про те, чи не за проектом Михайлівської церкви будувався Свято-Миколаївський храм? Якщо так, то чи не Богдан Хмельницький до цього приклав руку?

Не так давно у Бірках на місці козацького поселення зроблено знахідку розп'яття (малюнок 1, 5). У скульптури, виготовленої із спеціального сплаву, відірвані руки і ноги, бо кріпилась вона на металевому хресті. На речі збереглися фрагменти позолоти. Це говорить, що розп'яття належало заможним людям і було завезене, ймовірно, з Польщі.

На жаль, козацьке поселення спіткала трагедія. Вогонь знищив будівлі та людей. Під час досліджень у жовтні 2003 року неподалік від вулиці на тій же глибині у шарі піску було знайдено людський кістяк. Ймовірно, людина загинула під час пожежі і пізніше її останки занесло піском. Можливо, трагедія сталась під час набігу татар або під час Чигиринських походів 1677 – 1678 років.

Цікаво, що частина козацького поселення, що досліджувалась у жовтні 2003 року, розташована на кутку під назвою Згарище. У Бірках й досі побутує прізвище Згарські. Отже, народна пам'ять багато віків зберігала відголоси трагедії, що трапилась у другій половині ХУІІ століття.

Поселення часів Богдана Хмельницького потребує подальших наукових досліджень. Адже Бірки були у той час найдальшим на південному сході прикордонним населеним пунктом у володіннях Богдана Хмельницького і служили свого роду форпостом міста Чигирин.

Використані джерела та література

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... - СПб., 1878.- Т.10. – С. 462 (далі – Акти ЮЗР).

² Там же. – С.500-501.

³ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид., виправ. і доп. – Львів: Світ, 1990. – С.218.

⁴ Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848. – С.120.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – С. 299; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – Т. III. – С. 351, 360 – 362, 419, 493; Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 659; Акти ЮЗР. – Т. 10. – С. 15, 43 - 44.

⁶ Білошапка В., Петренко І., Кірман В. Про матеріальні знахідки в поселенні доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана

Хмельницького. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип.. 10.- Луганськ: Шлях, 2001. – С. 73.

⁷Гугля В. Пізньосередньовічні кахлі с. Суботова: технологія виготовлення керамічної форми-негативу. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип.. 10.- Луганськ: Шлях, 2001. – С. 86.

⁸Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864 . – С. 694 – 695.

⁹Києво-Могилянська академія в іменах, ХУІІ – ХУІІІ ст. – К., 2001. - С. 572.

Малюнок 2. 1 - церква Святого Михайла Архистратиґа у Суботіві, 2 – Свято-Миколаївська церква у Бірках.

1

3

2

4

6

Малюнок 1. Знахідки речей козацької доби у селі Бірки Олександрівського району – поселенні доби гетьмана Богдана Хмельницького: 1, 2 – пічні кахлі, 3 – фрагменти глиняного посуду, 4 – фрагменти гутного скла (зліва - дно пляшечки, справа – дно кухля), 5 – розп'яття, 6 – ядро.

5

**ІВАН ФУНДУКЛІЙ:
ВЧЕНИЙ, ДЕРЖАНИЙ ДІЯЧ, МЕЦЕНАТ
(До 200-річчя від дня народження)**

“Добра слава – друга спадщина”. Ці слова належать ще Публіцію Сіру. Вони поправу можуть вживатись по відношенню до Івана Івановича Фундуклія, якому 13 листопада виповнилося 200 років від дня народження.

Єдине місце на карті, де збереглося ім'я одного із визначних громадських і політичних діячів ХІХ століття, археолога, статистика і мецената Івана Івановича Фундуклія – станція Фундукліївка, розташована в смт Олександрівці. Так увіковічили пам'ять людини, яка пожертвувала частину своїх земель під будівництво залізниці, його сучасники. Назва ця з'явилась на карті ще при житті колишнього київського губернатора.

У Києві колись (з 1869 по 1919 рік) існувала вулиця Фундукліївська. На зборах київських домовласників 14 січня 1869 року була висловлена думка про відкриття у місті на Дніпрі пам'ятника І.І.Фундуклію. У газеті “Паровоз” за 7 лютого того ж року написано таке: “Фундуклій, який створив на свій капітал в Києві жіноче училище, не потребує ніякого собі пам'ятника. Фундуклій сам спорудив для себе пам'ятник, тільки нам, киянам, цей храм науки слід підтримувати, щоб він був гідний імені свого засновника. Всі громадські пожертви по створенню пам'ятника Фундуклію будуть бліді перед тими жертвами, котрі він зробив і зробить для свого рідного дітища – гімназії”.

Що ж це така за людина, яку ще при житті так шанують люди?

Про рід Фундукліїв відомо не дуже багато. Православна грецька родина Фундукліїв перебралась до Російської імперії із столиці Османської імперії Стамбула наприкінці ХVІІІ століття.

Фундуклій-старший швидко зрозумів, які можливості для набуття капіталу могла надати існуюча на той час в імперії система викупів, за якою можна було тимчасово викупити у держави її права на випуск горілки і тютюну. Справи пішли успішно, й Іван Юрійович Фундуклій отримав звання комерційного радника, став купцем першої гільдії та власником багатьох тисяч десятин землі, а також цукрових, винних та інших заводів в Україні. Він був шанованою

людиною в Єлисаветграді (нині Кіровоград), навіть у 1818—1819 роках служив на посаді міського голови.

Про авторитет Фундуклія-старшого говорить і той факт, що генерал-губернатор Одеси і Новоросійського краю, герцог Арман-Емануель Дюплессі де Ришельє (той самий, якому встановлено пам'ятник на Приморському бульварі в Одесі) після великого неврожаю 1805 року і збитків, завданих сараною в Новоросійському

Іван Іванович Фундуклій

краї, призначив саме Івана Юрійовича відповідальним за закупівлю хліба і його розподіл серед нужденних. Завдяки щедрим пожертвам єлисаветградського купця І.Ю.Фундуклія, нестача продовольства в околицях Одеси і Херсонському повіті була ліквідована.

Іван Юрійович Фундуклій мав у центрі Єлисаветграда досить велику ділянку землі, забудовану кам'яними будинками з великими підвалами. Під час великої пожежі у місті в 1834 році ці будівлі були знищені. Забігаючи наперед, зазначимо, що на тій території, подарованій місту в 1839 році сином І.Ю.Фундуклія Іваном Івановичем, пізніше було створено міський бульвар, збудовано і кам'яний двоповерховий будинок з каланчею, де розмістились дума, міська управа, сирітський суд, поліцейське управління, громадський банк, міщанське відділення, правління страхового товариства. Поруч були зведені ще два кам'яних одноповерхових будинки, де знаходилась, зокрема, казарма пожежної команди.

Навесні 1820 року в гостях у Івана Фундуклія-старшого в Єлисаветграді побував герой Вітчизняної війни 1812 року, генерал М. М. Раєвський, прямуючи через місто до Катеринослава (тепер Дніпропетровськ) на зустріч з О. С. Пушкіним. М. М. Раєвський згадав про це у листі до дочки Катерини:

Герб роду Фундукліїв.

"Я виїхав із Бовтишки після ночівлі, поснідав у Аграфени Іванівни Величковської, сусідки, і вирушив у дорогу. В Єлисаветграді зупинився у Фундуклія, де застав лікаря Бетріха. Перший скаржився, що люди мало п'ють горілки, другий — що мало хворих".

Вдалось встановити, що у Івана Фундуклія-старшого було дві дочки і син.

Старша дочка Олександра (1801-1819) вийшла заміж за Жеванова, але померла у молодому віці. Її поховали на Петропавлівському цвинтарі Єлисаветграда.

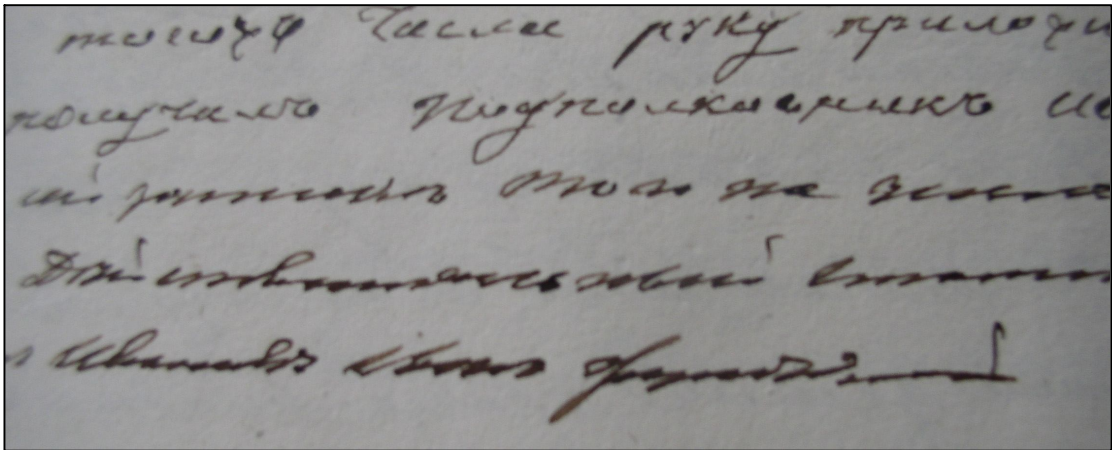
Молодша дочка Марія (1808-1843) померла дівцею у віці 35 років, про що повідомляє запис у книзі єлисаветградського Успенського собору.

Увійти в історію доля випала сину Івана Івановича Фундуклія Івану.

Народився Іван Іванович Фундуклій 13 листопада 1804 року у Петербурзі.

Завдяки комерційним здібностям Фундуклія-старшого у його сина, майбутнього київського цивільного губернатора Івана Івановича Фундуклія, було міцне підґрунтя для майбутньої кар'єри.

Іван Фундуклій освіту одержав у домашніх умовах. Зовсім хлопчиком у 1811 році І. І. Фундуклій почав служити у поштовому департаменті підканцеляристом. У 26 років він уже в Кабінеті Міністрів при канцелярії прийняття "прохань на височайше ім'я", в 27 — чиновник з особливих доручень при Новоросійському та Бессарабському генерал-губернаторі, в 33 одержує чин надвірного радника і "потомствене дворянство", в 34 стає віце-губернатором Волинської губернії, в 35 років стосовно нього вийшов царський указ: "призначити на посаду київського цивільного губернатора Фундуклія, з наданням звання статського радника".

A photograph of a handwritten signature in Cyrillic script, likely the signature of Ivan Ivanovich Fundukliya. The handwriting is cursive and somewhat difficult to read, but it appears to be a personal or official signature.

Автограф Івана Івановича Фундуклія.

Вокзал станції Фундукліївка. Початок ХХ століття.

*Вокзал залізничної станції Фундуклівка.
2000 рік (вгорі), 2003 рік(внизу).*

Як свідчить "Энциклопедический словарь" Ф. Брокгауза та І. Єфрона, в період свого губернаторства І. І. Фундуклій чимало зробив для перетворення Києва у великий губернський центр. Завершується будівництво корпусів університету, закладається ботанічний сад, засновується обсерваторія, будується перша київська гімназія, зводиться Ланцюговий міст, завершується будівництво костьолу.

В особистому житті І. І. Фундуклій був дуже скромний: ні за чим не можна було визначити, яке високе становище він займав.

Це була працююча людина, уважна в ставленні до підлеглих. Чиновники губернської канцелярії понад передбачену їм за штатом платню отримували гроші ще й з приватної каси І. І. Фундуклія. Сам губернатор платні не одержував.

Він щедро жертвував на потреби дитячих притулків, лікарень, училищ, допомагав малозабезпеченим, сприяв поліпшенню побуту ув'язнених у в'язницях. За свої кошти І. І. Фундуклій вимостив Андріївський узвіз. Після великої повені 1845 року, коли в Києві вода піднялась у Дніпрі на 779 сантиметрів вище звичного рівня, постраждало багато киян. Кілька місяців І. І. Фундуклій утримував їх, допоміг з будівництвом нового житла. Він багато сприяв поліпшенню умов існування Київського інституту шляхетних дівчат, а пізніше, коли вже не був губернатором у Києві, створив у цьому місті першу в Росії жіночу гімназію, що носила спочатку назву Фундукліївського жіночого училища, безкорисливо надавши для цієї мети кам'яний будинок і капітал.

Доброчинну діяльність І. І. Фундуклій проводив і в інших місцях, близьких його серцю. Приміром, він був членом-доброчинцем Одеського опікувального комітету про в'язниці. Ми вже згадували вище про щедрий дарунок Івана Івановича місту Єлисаветграду.

І. І. Фундуклій проводить велику наукову діяльність. Він склав "Статистическое описание Киевской губернии", детально проаналізувавши економіку краю. Його перу належить праця в двох томах "Обозрение Киева й Киевской губернии по отношению к древностям" (1847 рік), "Обозрение могил, валов й городищ Киевской губернии" (1848 рік). Останню книгу видано за кошти автора.

За протекцією І. І. Фундуклія Пантелеймон Куліш отримав посаду співробітника Тимчасової комісії по розгляду стародавніх актів, в якій з 1845 року художником працював Тарас Шевченко. У губернатора були приятельські стосунки з Т. Г. Шевченком та М. І. Костомаровим, вони завжди були бажаними гостями у його домі. Але як губернаторові, маючи наказ з Петербурга, І. І. Фундуклію довелося брати участь в арешті обох у справі Кирило-Мефодіївського братства. Губернатор навіть намагався попередити М. І. Костомарова про наступний арешт, але це не вдалося. Через багато років після заслання М. І. Костомаров охарактеризував І. І. Фундуклія як порядну людину і серйозного дослідника-краєзнавця.

І. І. Фундуклій був визнаний науковою громадськістю. 1849 року його обрали почесним членом Київського університету Святого Володимира і членом-кореспондентом Петербурзького археологічного та нумізматичного товариства, а через рік — членом Імператорського географічного товариства.

І. І. Фундуклій був освіченою людиною. В своїх творах він посилається на Геродота, Страбона та інших вчених античності. До речі, в "Обозрении могил, валов и городищ Киевской губернии" теж є такі цитати. А допомагав дослідникові в написанні праці олександрівський поміщик, польський письменник Міхал Грабовський. З поляком у І. І. Фундуклія були дружні стосунки. Вже

перебуваючи пізніше у Варшаві, І. І.Фундуклій посприяв призначенню М. А. Грабовського директором училищ у Польщі.

І. І. Фундуклій бував у своїх володіннях на території Чигиринського повіту Київської губернії. Тут йому належало 16916 десятин землі з 3000 ревських душ. Володіння І. І.Фундуклія складались з Медведівки, Головківки, Мельників (тепер територія Чигиринського району Черкаської області), Янівки (тепер Іванівка), Старої Осоти, Нової Осоти (тепер територія Олександрівського району Кіровоградської області). Південним рубежем його маєтку була річка Тясмин на території сучасної Олександрівки. У той час територія села Нова Осота доходила до містка через Тясмин. Власником цих земель Іван Іванович Фундуклій став у 1835 році. Центр маєтку І. І.Фундуклія знаходився у селі Головківці.

У Мельниках він мав складувний завод і водяні млини, у Медведівці – великий цукровий завод, де у 1847 році, наприклад, вироблено 78 пудів цукру.

У своїх володіннях І. І.Фундуклій не шкодував коштів на добрі справи. В 1841 році він капітально відремонтував Церкву Іоанна Богослова у Головківці. Храм підняли на кам'яний фундамент, пофарбували. Дах перекрили білим англійським залізом.

За кошти І.І.Фундуклія в головківській економії було відкрито лікарню.

У 1855 році за кошти І. І. Фундуклія у селі Янівці (тепер Іванівка) побудовано гарну дерев'яну церкву Пресвятої Богородиці, що прикрашає село й досі.

Збереглися документи про те, що І. І.Фундуклій у 1854 році подарував священику з села Нової Осоти Пилипу Тарнавичу землю для городу і будинку. Пилип Тарнавич мав право передати цю землю у спадок.

Сприяв І. І.Фундуклій і розвитку промисловості у краї. В середині ХІХ століття він побудував цукровий завод у Старій Осоті. Першу продукцію – 2812 пудів цукру завод дав в 1869 році.

Підтвердженням перебування Івана Фундуклія на території Чигиринського повіту служить його "Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии". Воно розпочинається з чудового опису археологічних знахідок в Олександрівці, Бірках, Осоті, Кримках, Стримівці та інших населених пунктах. З книги можна довідатися про знахідки римської монети із зображенням Фавстіни — дружини імператора Марка Аврелія — у Кримках, мідного бовдурчика із золотими очима, золотих пернів в Осоті тощо. Наводить І. І. Фундуклій і цікаві народні перекази. "Село Бірки в Чигиринському повіті, за переказом, було містом, з якого виходило чотири тисячі козаків. Заслуговує на увагу знайдений тут скарб великої кількості римських монет, що свідчить про глибоку давнину поселення в цих місцях, — писав дослідник. — Швидше за все можна припускати, що на тому самому місці існувало грецьке поселення і що відтоді залишилися грецькі та ольвійські монети, знайдені тут".

Наприкінці своєї праці І. І. Фундуклій робить висновок про те, що могили, вали й городища свідчать про давнє заселення нашого краю, припускає, що частина їх належить до скіфського періоду.

"Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии" — перше детальне наукове дослідження археології півдня Київської губернії.

Після 13 років губернаторства у Києві доля закидає І. І. Фундуклія до Польщі. Генеральний контролер, голова вищої лічильної палати, віце-голова державної ради Царства Польського — так просувалася кар'єра І. І. Фундуклія. Не полишає І. І. Фундуклій і наукової роботи. У вільний від державних справ

час він вивчає край, де живе, і з'являються його монографії про місцеву економіку, про ліси. До часу перебування Івана Івановича у Варшаві належить і його велика праця "Статистическое обозрение расходов на военное потребление России с 1649 по 1825 г."

Вінцем службової кар'єри І. І. Фундуклія стало призначення його у 1867 році членом імператорської ради. Він отримує чин дійсного таємного радника (віце-канцлера) і нагороджується орденом Святого Андрія Первозванного, який мали далеко не всі великі князі.

“Нам особливо приємно згадати про Ваше тридцятирічне управління Київською губернією, ознаменоване невтомним, опікуванням про добробут довіреного Вам краю, безпосередньою участю у вчених працях щодо статистичного та археологічного описів губернії особливо в просвітницькій роботі про жіночі училища, розмноженню та удосконаленню яких Ви сприяли особистою працею, так і щедрим“, - говорить у грамоті російського імператора Олександра І. І. Фундуклію, врученій у грудні 1874 року державному діячеві, меценату і вченому з нагоди 60-річного ювілею його державної служби.

Останні роки життя Іван Іванович Фундуклій прожив самотньо і помер у Москві 22 серпня 1880 року у віці 76 років. Поховано його у Донському монастирі.

Іван Фундуклій від батька отримав величезний статок, який він значно збільшив. Про його володіння у Чигиринському повіті Київської губернії ми вже згадували. Загалом же земельні володіння І. І.Фундуклія мали площу 20 тисяч десятин. Серед його власності була і частина маєтку Гурзуф (40 десятин землі), яку він придбав ще під час служби в Одесі у свого безпосереднього начальника графа Воронова. У 1847 році там він побудував виноробний підвал, де щорічно вироблялось близько 3 тисяч відер вина.

І. І. Фундуклій не був одружений, і весь його спадок перейшов до двох внучатих племінниць, у дівочтві княжних Голіциних, — дружини генерал-ад'ютанта, наказного отамана Війська Донського Анни Григорівни Краснокутської та баронеси Варвари Григорівни Врангель. Перша мешкала у Новочеркаську, а друга – Києві.

Відзначаючи великі благодійницькі справи І.І.Фундуклія, міська дума Києва присвоїла йому в грудні 1872 року звання почесного громадянина міста.

Про Івана Івановича Фундуклія не забули в незалежній Україні. В 1998 році у столичному видавництві “Кий” побачила світ книга В.Ковалинського “Меценати Києва”. Вона відкривається розповіддю про І. І.Фундуклія. Видавництво “Марка України” за ініціативою олександрійських поштовиків та районного краєзнавчого музею на честь 200-річчя від дня народження цієї чудової людини випустило маркований конверт.

У нинішньому році пропозицію Олександрівської районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців про встановлення меморіальної дошки на честь І. І.Фундуклія на будинку вокзалу станції Фундукліївка підтримало Міністерство транспорту України, Укрзалізниця, Олександрівська районна державна адміністрація. На кошти Шевченківської дирекції залізничних перевезень Одеської залізниці і виготовлено меморіальну дошку, яку урочисто відкрито в жовтні 2004 року. Хай пам'ятають нащадки ім'я людини, яка зробила багато добрих справ для цієї землі, ім'я якої носить залізнична станція в Олександрівці.

*Меморіальна дошка
на честь І.І.Фундуклія
на залізничній станції
Фундукліївка..*

МІХАЛ ГРАБОВСЬКИЙ І КІРОВОГРАДЩИНА (До 200-річчя від дня народження)

Великий період пов'язує край із літературним критиком, публіцистом, письменником польсько-української школи, дослідником старовини Міхалом Грабовським (1804-1863). По закінченні навчання в Умані він відправився до Варшави, де зблизився з гуртком романтиків. Не співчуваючи майбутньому повстанню, Грабовський іде на Україну [1,471]. Тут, у своєму родовому помісті в Олександрівці (тепер - райцентр) Чигиринського повіту Київської губернії він жив із 1825 р. епізодично, а в 1830-1850 рр. - постійно. Цим періодом датуються його повісті "Коліїщина і степи", "Станиця Гуляйпільська" (у ній показано, зокрема, життя населення Турії (тепер -

Новомиргородського р-ну) в польські часи) [2, 527], "Тайкури", книга "Україна давня і сучасна". У публікаціях Грабовський використовував сюжети з української історії, фольклору, який збирав у навколишніх селах. Саме він першим запровадив термін "українська школа" у польській поезії [3,56].

У 1843 р., збираючи матеріали для двотомника "Записки о Южной Руси", у свого польського колеги в Олександрівці зупинився український письменник Пантелеймон Куліш (1819-1897), який захопився "Станицею Гуляйпільською" ще до знайомства з автором, обійшовши по дорозі з Києва описані в ній місця. Попередньо він вислав поляку свій роман "Михайло Чарнишенко". "Предки Грабовського титулувалися графами і володіли широкими помістями. Від них дістався йому широкий кам'яний будинок з тинистим садом над річкою. Садиба мала вигляд аристократичний, але мені було відомо, що Михайло Грабовський залишив титул графа і жив запросто. Він був тоді у розквіті літ і літературної діяльності, вів широке листування з корифеями польської літератури і передусім з Юзефом Крашевським. Будинок його був схожий на бібліотеку... Це був зразок працелюбства і безтурботливості, наукової зосередженості в самому собі і безладного господарювання", - так через десятки років згадував той час гість, додавши, що господар з великим інтересом знайомився із записаними і замальованими Кулішем в Олександрівні та інших селах краю етнографічними

матеріалами [4], легендами, розповідями про гайдамаків, зібраними українцем ще в студентські роки.

Біограф українського письменника В. Шенрок зазначає, що М. Грабовський одразу оцінив творчий талант П. Куліша і проявив до нього такий інтерес, що останній вважав час свого знайомства з ним у багатьох відношеннях кращою порою життя [5,177]. Це видно було вже з перших емоційних вражень П. Куліша, викладених у листі з Олександрівки до відомого київського громадського діяча, освітянина М. Юзефовича: "Тут познайомився я з відомим Мих. Грабовським і знайшов у ньому людину досить розумну і надзвичайно працювиту. Він запросив мене провести у нього в селі кілька днів і надав у моє розпорядження свою бібліотеку і всі свої папери, котрих у нього багато... Тепер Грабовський пише роман із старовини... Мого "Мих. Чарнишенка" перекладає хтось під його керівництвом польською мовою. Він говорить, що я першим осягнув елементи душі запорозької..." [6,190-191]. Через два тижні вже з Умані тому ж адресату він пише, що Грабовський високо оцінив рукопис його поеми "Україна", направивши уривки з неї Крашевському (який писав і з української тематики) в "Атенеум". Одночасно олександрівець порадив молодому колезі видати першу частину твору в Києві, пообіцявши передрукувати її потім польською мовою [6,192]. Містечко на Тясьміні має безпосереднє відношення до творення цієї поеми, оскільки у листі до Ю. Крашевського П. Куліш зазначав: "писав я "Україну" над кабінетом Грабовського в Олександрівні" [7]. У польського товариша він також перекладав одну частину поеми А. Міцкевича "Дзяди" під назвою "Любов за гробом" [8,469].

Надихало помешкання Грабовського в Олександрівці і творця віршованої повісті про гайдамацький рух "Канівський замок", поета "української школи" в польській літературі, публіциста Северина Гоцинського (1801 -1876). Останній тут записував народні перекази, пісні, легенди для роботи над цим твором. Гоцинський, до речі, навчався разом із Грабовським в Уманській гімназії, з 1826 р. часто приїздив до олександрівського маєтку товариша, деякий час тут жив [9,121]. Цей, за висловом І. Франка, "велетень польського слова" [10,104] першим із польських діячів культури дійшов висновку, що "Коліївщина" - не бунт черні, не "Безчинство хлопів", а "священне народне повстання" [11, 372]. На думку кіровоградського літературознавця Л. Куценка в Олександрівці могли бути й інші добрі знайомі Грабовського - український польський поет Тимко Падура і представник "української школи" в польській літературі Юзеф-Богдан Залеський [12].

Про роль в культурних взаєминах двох народів декого із згадуваних у зв'язку з Олександрівкою польських письменників пише український радянський дослідник Р. Кирчів: "Серед українців поширювалися пісні на слова Падури, зокрема, "Рухавка", "Лірник" ("Не журися мій хазяю"). Остання часто друкувалася в українських пісенниках, обробив її мелодію М. Лисенко. Перейшла в народ і сьогодні живе пісня на слова А. Шашкевича "Там, де Ятрань круто в'ється"... За повістю "Хата за селом" (Крашевського - С.Ш.) були зроблені інсценізації, які ставилися в українському театрі, а одна з них, "Лиха доля" ("Циганка Аза" Михайла Старицького) в наш час не сходить зі сцени" [13, 15]. Згадувана р. Ятрань протікає, зокрема, заходом Кіровоградщини. Відношення до краю мають М. Старицький та М. Лисенко, які бували в Єлисаветграді, с. Орловій Балці (тепер - у складі Знамянки, де брат композитора Андрій працював у лікарні).

У заохоченні польських письменників до активного використання українських казок і легенд важливу роль на поч. 1840-х рр. відіграє саме М. Грабовський. У шостій книжці збірки "Rubon" (1 845) вийшла його розвідка "Про народні українські перекази" на основі записаних Кулішем зразків усної творчості. У ній М. Грабовський пише, що його колега ґрунтовно працює над збиранням і систематизацією оповідних жанрів фольклору. Ця згадка про працю українського письменника і використання її матеріалів, більш як на десять років випередила публікацію "Записок о Южной Руси" [14, 104]. Зокрема, в останній П. Куліш надрукував оповідання "Бабуся з того світу", перекладене у вказаній публікації М.Грабовським, а потім перевіршоване польською мовою С. Грозою.

Із тих олександрівських зустрічей, літературного знайомства започаткувалися багаторічні приятельські й творчі взаємини українця і поляка. П. Куліш називав колегу "українським Вальтер Скоттом", "Поляком і Католиком до глибини душі", у його будинку на х. Матронівка Борзенського пов. і після смерті обох зберігався фотопортрет М. Грабовського [15,363].

Дослідники вивчають версію про можливий приїзд до Міхала Грабовського Тараса Шевченка (1814-1861). Зокрема, польський перекладач і літературознавець Є. Єнджевич у романі "Українські ночі, або родовід генія" описує відвідини Олександрівки у сер. 40-х рр. Т. Шевченком і П. Кулішем, яких було гостинно прийнято. Тарас Григорович, за цією версією, за порадою останнього хотів замовити Грабовському польський текст до свого альбому "Мальовнича Україна" [16, 163]. Серед листування Куліша не виявлено підтвердження відвідин Олександрівки Шевченком. Але за 1844 р. зустрічаємо його лист до Тараса Григоровича, де він пише: "... Їду знов на три місяці на Україну. Присилайте Ваші картинки в Чигирин з надписом: "Михайлу Грабовському". Я в його буду, і він знатиме, куди мені їх переслать..." [17,38]. Якраз тоді, коли Тарас Григорович збирав матеріали для "Мальовничої України", польський письменник планував видати подібний альбом. Пантелеймон Куліш і познайомив українця із задумом останнього. Відносно ж задуму самого Шевченка, то вже через 13 років знову чи гаємо в листі Куліша на його адресу: "Збираємось до Варшави з дружиною. Колись ти малював "Живописну Україну", і нічого з того не вийшло..." [18, 236]. Втім, згаданий 1844 р. альбом "Живописна Україна" під редакцією Т. Шевченка з підписами до ілюстрацій "південно-руською і французькою мовами" все-таки вийшов у Петербурзі. Не вдалося Тарасу Григоровичу продовжити публікацію своїх творів у другому випуску, який планувався на 1845 р. [19, 407].

Немає поки що фактів і для твердження про приїзд до Олександрівки П.Куліша в 1856 р. [20,17]. Маємо лише свідчення! намірів того року, як самого письменника в листі від 12 червня з Санкт-Петербурга: "...через місяць... я, вхопивши оберемок книжок, махну на Україну і .зараз не гаючи часу, прибуду до Вас у Олександрівку..." [21,73], так і художника Л. Жемчужникова: "У Куліша я познайомився з М. Грабовським, до якого ми обіцяли приїхати в помістя і котрий купив у мене моїх "Чумаків" і "Лірника" [22, 210]. До речі, Жемчужников, за прикладом Шевченка опублікував у 1861р. "Живописну Україну". Обидва видання напр. ХІХ ст. стали бібліографічною рідкістю [23, 368].

Інтерес у творчій спадщині Грабовського, крім названих творів, викликають повість "Пан староста Закржевський" (1860 р.), статті "Українські мелодії", "Про українські пісні", "Про українські народні легенди", "Література і критика", що вийшла у 4-х томах. Як зазначає В. Білошанка, Грабовський

займався не лише літературною діяльністю. Він доставив для досліджень у комісію з опису губернії Київського навчального округу торф, знайдений у околицях Олександрівки, який виявився придатним для розробки (містив 81% горючих речовин), і клопотався перед губернським керівництвом про розробки родовищ.

Письменник також допомагав синові Єлисаветградського міського голови, власнику частини с. Янівки (тепер - Іванівка Олександрівського р-ну), київському губернатору Івану Фундуклій (саме при ньому добудували в Києві костюл), із яким мав дружні відносини, досліджувати історію лісостепового краю. Зокрема, (як і Куліш) Грабовський та Фундуклій описували Змієві ("Троянові") вали, вивчаючи їх походження [24,359]. З-під пера останнього, грека за походженням, вийшли фундаментальні наукові праці про могили, городища, вали, інші пам'ятки Київської губернії, до якої входила і частина теперішньої Кіровоградщини. У 1850 р. Грабовський переїхав до Києва, через 12 років - до Варшави. Тут у цей час служив І. Фундуклій, посприявши своєму давньому олександрівському сусіду-поміщику у призначенні директором училищ у Польщі. Сини письменника - Антон і Міхал успадкували його володіння в Олександрівці. На початку ХХ ст. частиною земель володів онук М. Грабовського Міхал Антонович. У Олександрівському музеї сьогодні є невелика експозиція про письменника [25,106].

У роки незалежності кіровоградський читач отримав змогу познайомитися в українському перекладі з написаною під псевдонімом "Едвард Тарша" у 1838 р. в Олександрівці історичною повістю "Коліївщина і степи", яка до цього виходила російською, чеською і сербо-хорватською мовами. Її текст видрукував літературний часопис кіровоградських обласних організацій Національної спілки письменників України та Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Тараса Шевченка "Вежа" [26].

М. Грабовський в Олександрівці, можливо, зустрічався з А. Скальковським. Цей дослідник старовини навчався у Віденському та Московському університетах. У студентські роки юнак відвідував літературний "салон кн. Зін. Волконської і знаходячись у дружніх відносинах до знаменитого польського поета Міцкевича, який жив тоді в Москві, розпочав свою літературну діяльність у московських журналах" [27,150]. У 1835 р. в якості чиновника канцелярії Одеського генерал-губернатора він відвідав Новомиргород, Новоархангельськ, Єлисаветград, Олександрію, Крилов та інші центральноукраїнські міста і села, вивчаючи історію краю. Через два роки виходить його книга "Перше тридцятиріччя історії міста Одеси", яку М. Грабовський детально прорецензував у "Атенеумі" (1834, № 2, С. 118-150). Наступна книга А.Скальковського "Наїзди Гайдамаків на Західну Україну" вийшла 1845 р. Автор нагромаджував для неї матеріал, розбираючи разом з польськими письменниками Крашевським і Грабовським архіви, конфісковані у магнатів, котрі приймали участь у повстанні 1831 р. Ю. Крашевський також ґрунтовно рецензував на шпальтах "Атенеуму" перші дві частини "Історії Нової Січі або останнього Коша Запорозького" (1846 р., друге вид.) А. Скальковського та надав йому джерела для книги "Досвід статистичного опису Новоросійського краю" (1850 р.) [28,156].

Використані джерела та література

1. Арабажинь К. Грабовській (Михаил) // Энциклопедический словарь. Т. IX. Издатели Ф.А. Брокгаузъ (Лейпцигъ). И.А. Ефронъ (С.-Петербург.).- С.-Петербургъ: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1893.- С. 471-472.
2. Турія. // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область.-К.:
3. УРЕ, 1972.- С. 527.
4. Бовуа Даіпель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 -1863) Пер. з французької З. Борисюк. - К.:ІНТЕЛ, 1996.- 416 с.
5. Куліш Пантелеймон. Майже півстоліття тому. Літературні спогади // Єлисавет (Кіровоград). - 1992. - 24 червня.
6. Шенрок В. П.А. Кулиш. Біогр. очеркъ Гл. I-V // Кіевская Старина. Т. LXXII.-1901.-Февраль.- С. 153-179.
7. Письма П.А. Кулиша къ М.В. Юзефовичу // Кіевская Старина. Т. LXIX-1899. -Февраль.- С. 185-208.
8. Єлисавет. - 1992. - 24 червня.
9. Шенрок В. П.А. Кулиш. Біогр. очеркъ (Продолженіе) // Кіевская Старина. - Т. LXXII. - 1901. - Март. - С. 461 -492.
10. Кузик Борис, Білошапка Василь. Енциклопедія Олександрівщини. - К.: Мистецтво, 2002. - 320 с.
11. Stanisław Zdziarski. Zestudyów nad "Szkoła Ukrain'ska" // Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Література і мистецтво. Томи 26-43. Т. 33. Літературно-критичні праці (1900-1902). - К.: Наук. думка, 1982.- С. 104-106.
12. Шабліовський Є.С. Література на західно-українських землях (30-40-і роки XIX ст.) // Історія української літератури (друга половина XVIII - тридцяті роки XIX ст.). - К. Наук. думка, 1967. - С. 369-374.
13. Народне слово (Кіровоград). - 1995. -11 березня.
14. Кирчів Р.Ф. У творчій співдружності (Українсько-польські літературні зв'язки). - К.: Товариство "Знання" УРСР, 1971. - 47 с.
15. Його ж. Україніка в польських альманахах доби романтизму. - К. : Наук. думка, 1965. – 131 с.
16. Ш-ровъ Н. У могиль П.А. Кулиша и В.М. Белозерскаго // Кіевская Старина. Т. LXVI. -1899.-Сентябрь-С. 356-376.
17. Єнджевич Єжи. Українські ночі, або родовід генія: Роман. - Львів: ЛДКФ "Атлас", 1997. - 445 с.
18. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького. Передм. Ю. Шевельова. - Нью-Йорк, Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. - 376 с.
19. Письма П.А. Кулиша къ Шевченку. 1857-1860 // Кіевская Старина. - Т. LX. - 1898. -Февраль. - С. 229-239.
20. Горленко В. Альбомы и рисунки Шевченка въ собрании В.В. Тарнавского // Кіевская Старина. Т. XIV. -1886. - Февраль. - С. 402-409.
21. Панченко Володимир. Магічний кристал: Сторінки історії українського письменства. - Кіровоград: Народне слово, 1995. - 234 с.
22. Письмо П.А. Кулиша къ М. Грабовскому // Кіевская Старина. Т. LXXI.- . 1899. - Ноябрь. - С. 72-73.
23. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. - Л.: Издательство "Искусство". Ленинградское отделение, 1972. - 446 с.

24. Шугуровъ Н. Неосуществившееся издание малорусскаго альбома // Киевская Старина. - Т. XL. -1893. - Февраль. - С. 367-375.
25. Антонович В. Змиевы валы в пределахъ Киевской земли // Киевская Старина. Т. VUL-1884. -Март. - С. 355 - 390.
26. Кузик Б., Білошапка В. Олександрівка. Погляд крізь віки: Фотокнига. - К.: Мистецтво, 2001. - 240 с.
27. Тарша Едвард (Міхал Грабовський). Коліївщина і степи (повість) / Пер. П.Селецького // Вежа (Кіровоград). - 2000. - № 10. - С. 105-124.
28. Аполлонъ Александровичъ Скальковскій. / По поводу девяностолетія его жизни // Киевская Старина. Т. LX. - 1898. - Январь. - С. 150-159.

Микола Якимчук (с. Несваткове Олександрівського району)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПОБУВАВ У НЕСВАТКОВОМУ? (До 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка)

Наприкінці літа— початку осені 1843 року Т.Г. Шевченко побував у Олександрівні, Бовтищі і, можливо, в Несватковому...

В біографії нашого національного генія Т.Г. Шевченка є загальновідомий факт його перебування під час подорожі в Україну у Чигирині, Суботові, Холодному Яру. Тут майбутній академік живопису змалював до свого подорожнього „штамбуху" чигиринську гору, місце колишньої козацької фортеці — неприступне гніздо гетьманів Хмельницького і Дорошенка, козацькі хрести на полях, рештки гетьманських палат, розриті москалями підземелля і суботівську церкву. Серед цих малюнків виявилися і ескізи одного з Шевченкових шедеврів — написаної згодом олійними фарбами картини „На пасіці...".

Не так давно дослідники-шевченкознавці пролили світло на одну з причин, що спонукали приїзд Шевченка до Чигирини. Свій внесок до цього зробили, зокрема, відомий на Кіровоградщині дослідник творчої спадщини митця академік Г.Д. Клочек, місцеві краєзнавці Юрій Маті-вос та Володимир Кобзар.

Виявляється, Тарас прибув сюди, аби познайомитися та завести дружні стосунки з відомим польським письменником-україністом Міхалем Грабовським. Художник Шевченко мав намір залучити його до творчої співдружності у створенні задуманого видання альбому „Живописна Україна". М. Грабовський у цей час збирав матеріали для аналогічного видання „Україна давня й сьогочасна". Творча співдружність обіцяла мати райдужні перспективи.

Що зустріч ця відбулася і була результативною: Шевченко та Грабовський познайомилися й домовилися про співпрацю — засвідчують рядки Тарасового листа до відомого в той час історика і письменника Йосипа Бодяньського, якого Шевченко просив допомогти йому історичними текстами до своєї „Живописної України": „Буткова і Стороженка я теж оцим турбую, а Грабовський буде мені польські штуки видавать..." Лист цей датований 29 червня 1844 року.

... Приїхавши до Чигирини, Шевченко Грабовського тут не застав. Звідки було йому знати, що той ще з 1831 року літував у своєму маєтку в Олександрівні. Отож і вирушив Тарас із Чигирини до Олександрівки. Можливо, його відвідини Суботова й Холодного Яру стали, так би мовити, попутніми.

Припускають, що Шевченко знайшов Грабовського на його пасіці поблизу Бовтишки. Саме вона була облюбованим місцеперебуванням польського письменника. Зберігся його власноручний опис цієї місцевості: „... поміж величезними дубами стояла доглянута хата, трохи нижче, поміж грушами та яблунями, виднілося чимало вуликів — там була пасіка”.

Уважно розгляньте Шевченкові ескізи до полотна „На пасіці”. Та це ж точна ілюстрація опису Грабовського! Виходить, задум цього шедевру визрів у Шевченка не деінде як у Бовтищі!!!

Між іншим, поміж шевченкознавців нема єдиної думки з приводу того, коли саме Тарас Григорович відвідав Чигирин, а відповідно й Олександрівку. Упорядники Повного Зібрання Творів Т.Г. Шевченка припускають, що у липні 1843 року. Російський дослідник творчого доробку митця П. Жур запевняє, що це було того ж року, але в середині вересня. Кіровоградський краєзнавець Ю. Матівос у статті „Олександрівські зустрічі Тараса Шевченка”, вміщеній у часописі „Кіровоградська правда” від 14. 03. 2000 року, відносить цей термін ще далі — на кінець вересня — початок жовтня 1843 року, посилаючись при цьому на Відомого в західній українській діаспорі вченого-шевченкознавця П.Зайцева.

Логіка ж підказує, що в цій незлобливій „білінауковій” суперечці правда на боці найвідомішого за радянських часів вітчизняного шевченкознавця Євгена Кирилюка, який у монографії „Тарас Шевченко. Життя і творчість” (Держлітвидав України. К., 1964) запевняє, що Тарасові стежки пролягли через Чигирин наприкінці серпня 1843 року.

До речі, Шевченкова картина „На пасіці” відображає типовий пейзаж пізнього літа.

Хай непряме, але свідчення на користь останнього твердження. Крім того, достовірно відомо — і з цим погоджуються всі згадані учасники імпровізованої навколошевченківської суперечки — 20 вересня 1843 року Т.Г. Шевченко був у рідній Керелівці, де хрестив племінника Трохима — сина свого брата Йосипа. А звідти продовжив свою подорож Україною, вирушивши в село Іскрівці на зустріч з А. Чужбинським, автором сучасного гімну України. За твердженням Є.П. Кирилюка, зустріч ця відбулася наприкінці вересня 1843 року.

Отож наймовірніше, що саме від Міхала Грабовського вирушив Т.Г. Шевченко до рідної Керелівки на початку вересня 1843 року, завершивши тим самим свою подорож козацьким краєм — на Запорізьку Січ, в Катеринослав, Чигирин.

На батьківщину шлях стелився через Кам'янку, Смілу. А він тоді з Єлизаветграда пролягав повз Бовтишку, Несваткове, Юрчиху.

„Цілком можливо, що побував Тарас Григорович і в нашому селі”, — таке припущення зробили члени гуртка літературного краєзнавства Несватківської загальноосвітньої школи. Бозна, можливо, у ньому є доля істини.

ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОН У РОКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Територія нинішнього Олександрівського району (площа - 1158 кв. км, населення - 37,2 тис. жит.) у період Великої Вітчизняної війни входила до складу Олександрійського і Єлизаветградківського районів.

Німецько-фашистські загарбники окупували район 5 серпня 1941 року.

Після окупації Олександрівка стала центром гебітскомісаріату (округу), куди ввійшли Олександрівський, Єлизаветградківський, Кам'янський і Чигиринський райони. У районах владу здійснювали призначені окупантами голови (старшини районних управ (районні шефи), а в селах - старости сільських управ.

Найкращі приміщення окупанти забрали під комендатури, жандармерії, поліцейські дільниці, сільські управи. Приміщення шкіл, як це було в селах Нижчі Верещаки, Бірки Перші, загарбники перетворили в конюшні.

Мирних жителів повсюдно окупанти та їх посіпаки виганяли з хат і ці приміщення використовували для своїх потреб.

Збереглась одна з записок, що підтверджує подібний факт в Олександрівці.

"Гр. Кононенку Івану Григоровичу. По розпорядженню старшини райуправи Волошаненка Вам потрібно очистити свою квартиру до 17/УІІ- 43 р. для воїнського значення.

І4/УІІ -43 р. Староста с/р (підпис)".

Окупанти безсоромно грабували мирне населення, забираючи хліб, худобу, птицю, овочі і фрукти.

Однією з форм пограбування населення стали непомірні податки. Кожний сільський двір на території району на рік мав здати: 3 центнери м'яса, 720 літрів молока, 4 центнери картоплі, від кожної наявної курки - 60 яєць, заплатити за кожного члена сім'ї 300 карбованців, за посів на городі - 800 карбованців, за корову - 500 карбованців, за собаку -300 карбованців.

Юнак зі Старої Осоти Степан Дорошко, який вів щоденник в період окупації, 25 січня 1942. року записав : "Вийшла постанова на молоко: 720 л у год. Хто не виконав, відбирають корову і суд".

Для забезпечення своїх продовольчих потреб і експлуатації селян окупанти на території району перетворили колгоспи у "громадські двори", а радгоспи - в "державні господарства". За 8-10 "громадськими дворами" закріплювався сільськогосподарський комендант, який мав у своєму розпорядженні каральні загони жандармерії і поліції. Жорстокістю відзначились в Єлизаветградківському районі сільськогосподарські коменданти Краузе і Петер.

Селяни не дуже старалися, працюючи в "громадських дворах". Як свідчить юнак С.Дорошко, в селі Северинівці 26 грудня 1941 року "ще 5 скірт пшениці не молочені". Молотити хліб у цьому селі закінчили під кінець зими. "Ми получили на трудовні за 8 місяців 450 кг хліба, малися б і ще получить, але новий німецький закон вимагав лишку продавати в державу. Дають на місяць по 20 кг на трудоспособного і виходить, що нам потрібно 400 кг на 8 місяців, а 50 кг ще й здать у державу. Дадуть гроші, а що за ті гроші, ні вдітись, ні обутись.

Погане становище. Немає ні матерії, ні мила, сірників, тютюну, - пише 1 березня 1942 року у щоденнику С. Дорошко.

Згодом окупанти вирішують викачати з селян і решту хліба та іншого продовольства. "Потрібно здавати лишній хліб і тільки оставляти по 10 кг на 2 місяці. Хто заховає хліб, буде каратися смертю. Настав поганий час", - записав 7 червня 1941 року С.Дорошко. 11 липня того ж року у його щоденнику з'явився ще один запис: "Недавно згнали всіх корів у двір, щоб точно взнати, яка корова дає скільки молока (не вірять німці людям). Це дурість."

І ще один запис С.Дорошка за 9 травня 1943 року: "Сьогодні буж збори нащот виконання (плану) м'яса й крашанок. За невиконання - штраф".

Жителів району залучали й до примусових робіт. На станції Фундукліївка в липні-грудні 1942 року, наприклад, збирали людей в робочий табір і використовували для прокладання кабелю зв'язку.

З осені 1941 року на території району розгорнулось масове вигнання людей на каторжні роботи до Німеччини. Молоді пропонували "добровільно" вирушати до Німеччини, обіцяючи там "райське життя". В сільуправах склалися списки вербованих на "трудоий фронт" 1920 - 1926 років народження. В першу чергу відправляли комсомольців і активістів.

За свідченням очевидців, в селі Красносіллі у жовтні 1942 року планували відправити 100 юнаків та дівчат. В цьому ж селі планувалось провести тотальну мобілізацію молоді до Німеччини 7 червня 1943 року, але її зірвала місцева підпільна комсомольська група.

Особливо кампанія по мобілізації молоді на роботи до рейху посилилась окупантами в 1943 році. Тому чимало молоді ховалось по селах, в лісах, частина вступила до лав партизанських загонів.

Німецький плакат періоду окупації України.

Документ про явку для відправлення до Німеччини. 1943 рік.

Приречені на відправку до Німеччини були з боєм звільнені навесні 1942 року в селі Голиковому кам'янською підпільною комсомольською організацією.

По Олександрівському району вигнано до Німеччини на каторжні роботи більше 2,5 тисячі чоловік, а Єлизаветградківському - 1165 чоловік.

Характерною прикметою, періоду окупації було створення на території району таборів для військовополонених. Вони розмішувались на території цукрозаводу в Олександрівці та Івангородського і Несватківського відділків радгоспу цукрокомбінату (нині села Веселе і Гайове).

В Олександрівці відкрили також єврейське гетто, куди звозили євреїв не тільки з Олександрівського, а й сусідніх районів. Євреї окупантами піддавались повному знищенню. Перших євреїв в Олександрівці розстріляно в серпні 1941 року.

Взимку 1942 року до урочища Загайка біля с. Несваткового окупанти розстріляли близько 100 євреїв. За весь період окупації німецько-фашистські загарбники розстріляли близько 900 осіб єврейської національності - жінок, стариків, дітей.

Не кинула гірка доля й циган, яких окупанти теж розстрілювали. З грудні 1943 року в Соснівці розстріляна циганська родина Гнатенків.

Новим порядком тримався на жорсткому терорі. Про це свідчать численні документи, спогади очевидців.

З перших днів окупації німецько-фашистські загарбники проводили масові арешти комуністів, комсомольців, радянських активістів та членів їх сімей, піддавали жорстоким тортурам, а потім розстрілювали без суду і слідства.

Загарбники перетворили приміщення середньої школи в Олександрівці на гестапівську катівню. Тут загинули десятки активістів, серед яких, голова Олександрівської сільради М.С.Кравченко, учитель Ю.А.Федоровський, редактор районної газети "Більшовицький шлях" М.П.Ожеред, працівник

редакції М.М. Скляренко, інструктор Кіровоградського обкому КП(б)У М.М. Шамардін, які залишилися за рішенням райкому партії для підпільної боротьби.

У серпні 1941 р. гітлерівці закатували 16 чоловік в селі Красносілля. Серед загиблих, був і рідний брат секретаря Єлизаветградківського райкому КП(б)У П.П.Сидоренка. Через кілька тижнів в Єлизаветградківці було розстріляно 75 радянських громадян.

В другій половині 1941 р. німці в селах Єлизаветградківського району, що оточували Чутянський ліс, провели велику облаву. У всіх селах були поставлені великі гарнізони і взято по 10-15 заложників-радянських активістів. Зібравши населення сіл на сходки, тут же окупанти розстрілювали цих заложників, як помсту за дії партизан, попередивши, що якщо хоч один німець буде вбитий або хтось з населення буде надавати допомогу -партизанам, то всі чоловіки будуть розстріляні, а села спалені.

Гестапо вдалось натрапити на слід підпільних організацій в Єлизаветградківському районі і схопили багатьох комуністів. В перші місяці окупації загинув заступник секретаря РК КП(б)У, секретар підпільної парторганізації району Е.А.Скабард, пізніше в 1942 році завідуючий райфінвідділом П.І.Боевець, депутат Верховної Ради СРСР, член бюро Кіровоградського обкому КП(б)У П.К.Василина.

В листопаді 1941 року з селі Красносілля фашисти розстріляли учителя комсомольця М.М.Витрищака, який підпалив тваринницьке приміщення, що використовувалось окупантами під конюшні.

В кінці 1941 року в селі Красносіллі поліцією і жандармерією в присутності населення в саду колгоспу імені Крупської було розстріляно 16 радянських активістів і комуністів, а трупи скинуто до силосної ями, у розстрілах брали участь начальник жандармерії Кайзер Артур та красносільська поліція.

28 січня 1942 року голова Єлизаветградківської райуправи Гончаренко розіслав старостам сільських управ таке розпорядження:

"В ніч з 2.6 на 27/І 1942 р. злочинцями забито в с. Єлизаветградківці двох охоронників порядку, за що розстріляно 10 чоловік, як колективна міра покарання.

Коли трапиться, що будуть ще хто-небудь чи то з охоронників, чи інших робітників райуправи або сільуправи, то за кожного робітника буде розстріляно 20 чоловік, в першу чергу із підозрілих осіб, тобто партизанів, комуністів та активістів. Про вище згадане широко оголосить серед населення Вашої сільуправи, щоб уникнути цих випадків. В кожному селі необхідно визначити заложників із неблагонадійних осіб вашого села, які повинні діжурити по селу, і за кожний злочинний випадок в першу чергу повинні відповідати згадані особи.

Всі бувші партизани, комуністи, та активісти повинні бути повсякденно на роботі а колгоспі, також реєструватися кожний день в сільуправі".

Місцем розправи над людьми були силосна башта в Цибулевому, названа "баштою смерті", і околиця лісу.

У наказі цього ж голови райуправи від 6 лютого 1942 р. про заборону розповсюдження радянських листівок і газет зазначалось : "Хто такі листівки й газети буде далі розповсюджувати - підлягає покаранню на смерть."

10 липня 1942 року з'явилося оголошення голови Єлизаветградківської райуправи, написане за дорученням начальника служби безпеки в залізничному районі Знам'янка. В ньому говориться:

"В Єлизаветградківському районі знову відбулися акти саботажу на залізничній лінії. При цьому встановлено, що злочинцям була оказана допомога з боку мешканців сіл, як і знаходяться поблизу залізниці. Через це певна кількість осіб із цих населених пунктів району затримані як заложники.

Якщо знову буде проведений хоч один акт саботажу і злочинці не будуть видані, то ці затримані особи будуть розстріляні або повідані, й той же час будуть прийняті ще суворіші міри.

Населення попереджається про те, щоб не оказували ніякої допомоги або захисту чужим і підозрілим особам, про всякі підозрілі факти негайно повідомляти поліцію".

В 1942 році у селі Нерубайці фашистами закатований Ф.Зіноватний, а в селі Ясиновому - Д.С.Лагно та П.П.Сидоренко,

За зв'язок з партизанами в 1943 р. окупантами в селі Букварці розстріляні Т.Д.Довженко, Ф.З.Лаврусь, І.М.Мельніченко, О.З.Бірзул, П.В.Галіцький.

У селі Вищих Верещаках окупантами розстріляно 13 осіб цивільного населення, ще 2 скинуто в колодязь.

Окупанти нікого не милували: ні жінок, ні дітей. В березні 1943 р. фашисти в селі Китайгороді розстріляли вдову командира партизанського загону, що боровся з німцями в 1918 р., І.К.Тихоненка І.С.Тихоненко, брата її зятя - М.О.Посайду, його двоюрідного брата П.Посайду.

До рук катів в 1942 році потрапила зв'язкова підпільників Єлизаветградки М.І.Мошнягун. Окупанти по-звірячому катували комсомолку. Їй поламали руки, прив'язали до хвоста коня, прогнали його через усе село до будинку жандармерії, де знову катували. На другу добу М.І.Мошнягун було закатовано до смерті, але вона не виказала товаришів по боротьбі.

Восени 1943 року гестапівці після жорстоких катувань напівживими закопали в зешш піонерів а селах Підлісного зв'язкових партизанського загону Ф.Шепеля, Я.Матвієнка, І.Юрченка, І.Коноваленка.

В районі немає жодної сільської ради, де б цивільне населення не було розстріляне фашистами або їх посіпаками.

Особливо жахлива трагедія сталася 17 листопада 1943 року, коли гітлерівці розстріляли 48 жителів села Кримок.

Пам'ятник на могилі жертвам фашистського терору в снт Олександрівці.

Листівка партизанського з'єднання імені Ворошилова.

За період тимчасової окупації в Олександрівському районі розстріляно 927 чоловік. Лише в одній Олександрівці німці розстріляли 637 чоловік. Розстріли відбулися поблизу Олександрівки. Ними керували німці на чолі з комендантом Ланге і начальником жандармерії Вальтером. Жорстокістю відзначався унтер-офіцер поліцей Литовка.

На території Єлизаветградківського району в 1941-1943 рр. окупанти розстріляли 130 чоловік, з них - 9 дітей.

Та людських жертв окупантам було замало. Вони палили села.

8 грудня 1943 року каральний загон окупантів за зв'язки з партизанами було закатовано 38 мешканців села Соснівки, спалено 180 будинків.

Окупанти палили хати в селах Могилів Курінь, Нижчі Верещаки.

В жовтні 1943 року німці вигнали жителів села Біляївки з хат, пограбували майно, худобу, курей, знищили будівлі.

Тільки завдяки втручання бійців партизанського загону імені Ворошилова (командир С.І.Довженко) німцям не вдалось спалити в кінці 1943 р. села Федварь (нині Підлісне), Григорівку, Тарасівку, Кам'яний Яр, бійців партизанського загону імені Ворошилова (командир А.С.Куценко) - села

Розумівку, Омельгород, Бовтишку, Ясинуватку, Бандурове, Красносілку, Хайнівку, Кримки.

Жорстокий, нелюдський режим, встановлений німецько-фашистськими окупантами в районі, спонукав жителів до боротьби з ворогом.

В період окупації підпільні групи діяли в Олександрівці, Красносіллі, Бовтищі, Кримках, Підлісному, Родниківці та інших населених пунктах. Сотні жителів району бились з ненависним ворогом в партизанських загонах імені Ворошилова (командир І.Д.Діброва), імені Ворошилова (командир А.С.Куценко), імені Ворошилова (командир С.І.Довженко), "За Отчизну" (командир Коршаков), "За Родину" (командир М.П. Кришталь), "За Победу" (командир С.М.Губнін), "Москва" (командир І.М.Боровіков), партизанські загони (командири П.А.Дубовий, І.Ф.Присяжнюк, П.А.Іщенко). Від рук партизан і підпільників йшли під укіс поїзди, нищилась техніка, лінії зв'язку, жива сила ворога.

Партизанський квиток колишнього партизана С.Й.Жигала.

Окупанти організувати проти партизан численні облави. В одній з облав, 23 жовтня 1943 року, загарбники проти партизанського загону імені Ворошилова (командир С.І.Довженко) задіяли більше 7 тисяч солдатів і офіцерів.

Та ніякий терор не допоміг німецько-фашистським загарбникам втриматись на чужій землі, що горіла під ногами ворога.

В листопаді 1943 - січні 1944 років територія району при активній підтримці партизан звільнена Червоною Армією від окупантів.

Але війна продовжувала брати криваву данину і після звільнення району. В 1944 році загинули бійці Олександрівського винищувального батальйону Іван Деркач, Леонід Рибко, Михайло Вовк, Матвій Правило, Микола Гура, які займались ліквідацією диверсійно-терористичних груп, розмінуванням полів та об'єктів народного господарства. Чимало жителів району у післявоєнні роки загинули від вибухів снарядів, мін. Були такі випадки навіть у 1970-1980-ті роки. В 1971 році на міні підірвалось 5 дітей в селі Вищі Верещаки, а в 1983 році загинув тракторист з смт Єлизаветградки С.О.Жиденко, який знешкоджував снаряд.

Отже, в період німецько-фашистської окупації ворогом завдано значних збитків як цивільному населенню, так і громадському та державному секторів а обох районах, що нині входять до складу Олександрівського району.

Загальні збитки, нанесені Єлизаветградківському району, в цінах 1946 року становили 562 176 743 карбованці. Тут, зокрема, знищено і спалено 741 будинок колгоспників та громадських споруд.

В райцентрі Єлизаветградці окупанти зруйнували школу, лікарню, аптеку, клуб, бібліотеку, млин, вивезли сотні голів худоби, знищили сільськогосподарську техніку.

Загальні збитки, завдані окупантами тільки по всіх колгоспах Олександрівського району в цінах 1946 року становили 362 496 374 карбованці. Крім того німцями було спалено у колгоспників 924 будинки і надвірні споруди.

Руїни цукрозаводу в Олександрівці.

До окупації райцентр Олександрівка мала готель, редакцію районної газети, електростанцію, радіовузол, лазню, механічний млин, олійницю, завод по виробництву мінеральних вод. Все це підірвано, спалено і знищено. У день свого відступу окупанти підірвали в Олександрівці цукрозавод і прилеглі до нього будівлі, залізничну станцію Фундукліївку, нафтобазу, 3 школи, лікарню. Фашисти перед тим евакуювали велику кількість майна і обладнання цукрозаводу.

Використані джерела та література

Ветров О. Ми пам'ятаємо ті грізні роки // Газета «Трудова слава». – 1997. - 9 січня.

Гниляк О. Постійно ризикували життям // Газета "Вперед". – 1999. - 26 жовтня.

Гончарь Г. М., Тимко М. З. Партизани Холодного Яру. - Дніпропетровськ: Дніпро, 1995.

Державний архів Кіровоградської області /далі ДАКО/, ф. Р 429, оп. 3, спр.5, арк. 6-32, 56-58, 67, 149.

ДАКО, ф. Р 429, оп. 3, спр.24, арк. 30, 40-41.

ДАКО, ф. Р 429, оп. 3, спр. 61, арк. 9-10.

ДАКО, ф. Р 429, оп. 3, спр. 106, арк. 2.

ДАКО, ф. Р 429, оп.5, спр. 158, арк. 34 -38.

ДАКО, ф Р 429, оп.9, спр. 56, арк. 62 - 64.

ДАКО, ф. Р 2696, оп. 1, спр. 4, арк. 1,2,3.

- Державний архів Черкаської області, ф.П-46І9, оп. 8, спр. 204, арк. 161-163.
- Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – К, 1972.
- Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945. - Дніпропетровськ: Промінь, 1965.
- Клюєнко Д. Гартовані партією, - К.: Політвидав України, 1973.
- Книга Пам'яті України: Кіровоградська область. - Т.1. - Кіровоград: ЦУВ, 1995.
- Колісник В. Дзвони пам'яті // Газета "Вперед", 8 грудня 1990 р.
- Коломієць М. Свідчать документи. І очевидці // Газета "Вперед". – 1999. - 11 грудня.
- Кононенко М. Табір смерті називався "гетто" // Газета "Трудова слава". – 1996. - 25 грудня.
- Олександрівський районний краєзнавчий музей. – 2209 Д 215, 538 Д 669, 639 Д 679, 641 Д 458, 767 Д 646, 768 Д 647, 769 Д 648, 771 Д 650, 772 Д 651, 1168 Ф 180, 1170 Д 262, 1666 Д 833, 1961 Д 828, 2139 Д 988, 2228 Д 980, 2234 Д 986, 2467 Д 1195.
- Поліщук П. Під знаменом пам'яті // Газета "Вперед". – 1981. - 14 травня.
- Розстріляне підпілля // Газета "Трудова слава". – 1994. - 8 січня.
- Розстріляно, закатовано, зруйновано, вивезено... // Газета "Вперед". – 1993. - 25 грудня.
- Спогади жителів Олександрівського району про події часів окупації району німецько-фашистськими загарбниками.
- Тарло Г. Я - везучий: Исповедь участника войны. – Симфереполь, 1995.
- Тимко М. Холодноряці : Спогади партизана. - Дніпропетровськ, 1997.
- Цупренко В. Партизанськими стежками Олександрівщини // Газета "Вперед". – 1994. - 25 жовтня.
- Юрченко О. Нескорені // Газета "Вперед" – 1995. - 7 травня.

Василь Білошапка (сміт Олександрівка)

НАРОДНІ ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛА В ОЛЕКСАНДРІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Народні промисли і ремесла Олександрівщини існують з давніх-давен. Одним з найдавніших є керамічне виробництво. Глиняний посуд, очевидно, тут виробляли ще зі скіфських часів, про що свідчать знахідки уламків.

На Олександрівщині виготовлялася не тільки побутова (посуд, керамічні вироби малих форм — іграшки, світильники, люльки), а й архітектурно-декоративна кераміка (кахлі).

Одним із центрів гончарства було с. Цвітне.

Старовинне українське село Цвітне, як свідчать народні перекази, займалось гончарством з діда-прадіда. Найдавніші письмові ж згадки про виробництво посуду у Цвітньому датовані ХІХ століттям.

Технологія виробництва у селі базувалась на народній багатовіковій традиції. Основним знаряддям праці був гончарний круг. Він складався з трьох частин: “верхняка” – верхнього круга, “спідняка” – нижнього круга і “веретена”

- залізної штанги, що з'єднувала їх. Гончарний круг дозволяв цвітненським майстрам виготовляти найрізноманітніші вироби. Макітри, горщики, глечики, риночки з трубчастою ручкою для смаження сала, форми для випікання тіста, чайники, тикви, куманці, барильця, кухлі, миски, полумиски, свічники, сільнички, скарбонки, фігурний посуд, глиняні іграшки, скульптурки тощо добре розходились не тільки на Кіровоградщині, Черкащині. Цвітненські вироби возили на продаж до Миколаєва, Одеси, Херсона, на Полтавщину, у Молдову.

На початку ХХ століття Цвітне стало найбільшим осередком виробництва полив'яного не розмальованого посуду на Наддніпрянщині. 242 гончарні двори налічувалось в селі перед першою світовою війною. У Цвітному на той час діяли ще й два гончарні заводи, а всього гончарна справа давала хліб 80 відсоткам чоловічого населення. З 15 жовтня 1913 року по 15 жовтня 1914 року в селі діяла земська учбова керамічна майстерня, якою керував М.Бібік. Учні навчали розписувати посуд.

Та розмальовувати посуд у Цвітному навчилися лише у 30-х роках минулого століття. Підполив'яному розпису навчалися в Опішні Полтавської області. На той час гончарна бригада перетворилась в гончарну промартіль. Перед Великою Вітчизняною війною, як свідчать зразки цвітненської кераміки з фондів Державного музею історії Олександрівського району, у селі виготовляли не тільки багато мальованого посуду, а й декоративні тарілки, вази, куманці, попільниці та інші вироби.

У повоєнний час промартіль стала цехом Олександрівського райпромкомбінату. Глину перестали видобувати з місцевих родовищ, а завозили з Жовтих Вод. Наприкінці 80-х років ХХ століття виробництво почало занепадати і опинилось згодом у складі Світловодського заводу скла. Керівництво приватизованого заводу не змогло чи не схотіло вкладати кошти у розвиток гончарства і цех на рубежі минулого і нашого століття фактично припинив своє існування. Спродали посуд, а потім обладнання. Ось дійшла черга і до приміщення. У грудні 2002 року в олександрівській районній газеті "Вперед" опубліковано оголошення про продаж приміщення цеху.

Цвітненські горщики мали гарні пропорції, округлі стінки, прямі вінця. Глечики виготовляли типової черкаської форми – з розширенням у нижній частині корпусу і плічками, що плавно переходять у шийку. Риночки мали два фасони – з рівними, які трохи розходяться вгорі, стінками, а також схожими на широкий і низький, ніби сплющений по висоті горщик з дуже розхиленими вінцями. Пампушники (форми для випікання тіста) – високі, з розхиленими, трохи увігнутими або рівними стінками. Миски з плавно вигнутими стінками і затягнутими всередину вінцями, а також з рівними конічними стінками, невисокою (1,5 – 2 см) вертикальною лавочкою вгорі та горизонтальними вінцями, що виступають на зовні. Полумиски традиційної форми, а також із чашечкою всередині – для вареників з сиром. Барильця різних розмірів з опуклими або майже рівними стінками. Вази з вузькою високою шийкою і розхиленими вінцями. Тикви з рельєфними кружками на шийках і округлими, наповненої форми корпусами. Слотки з яйцевидним корпусом і нешироким створом угорі, або циліндричні, злегка розширені в плічках. У формах цвітненських виробів післявоєнного часу помітний вплив опішнянської кераміки.

Махорниці виконувались у стилі народної анімалістичної скульптури, хоч у роботах Марка Кучеренка, на відміну від традиційних зображень, де звірі завжди стоять на прямих ногах, леви сидять.

Вироби обливали зеленою і жовтою поливами, рідше коричневою.

У післявоєнний час почали використовувати розпис, в якому вгадуються типові опішнянські мотиви (квіти, схожі на ромашки, ягоди, виноград). Дно таць прикрашали асиметричними гілками з квітами й листочками, рідше – великими круглими квітками в центрі. Іноді подібні квіти з листочками малювали на мисках, розташовуючи їх на стінках суцільним віночком. Малювали також птахів. На одній з таць роботи Михайла Погрібного можна побачити павича, що сидить на гілці, на одній з мисок цього ж майстра – каченят. Вироби розмальовувались також за взірцями, розробленими Агеєм Ковдою, а з 1960-х років – за надісланими з Києва альбомами орнаментів, складеними на основі переспівів опішнянських візерунків та старих українських вишивок.

З неполив'яного посуду в селі робили макітри (в т. ч. чотиривідерні), горщики (в т. ч. двовідерні), глечики, риночки з трубчастою ручкою для смаження сала, форми для випікання тіста, тощо.

Виготовляли також полив'яний столовий посуд – чайники, тикви, глечики, куманці, барильця, кухлі, миски, полумиски, чашки тощо. Виробляли також свічники, сільнички, скарбонки, фігурний посуд у вигляді звірів, глиняні іграшки, глиняні скульптурки (вершники, леви, півники, баранці, тощо).

У селі працювали народні майстри Марко Кучеренко, Василь Кучеренко, Агей Койда, Аврам Кабак, Каленик Головка, Сергій Свороба (1851 – 1919), Мар'яна Свороба, Михайло Погрібний. У родині відомих цвітненських майстрів Федора і Марини Гордових народилась майбутня народна художниця України Тамара Гордова, яка сформувалась як творча особистість під впливом сільських народних традицій. Як пише Лідія Орел, починала Тамара Гордова з народних розписів спільно з відомими майстрами Макаром Мухом та Катериною Кайдаш-Машківською. Хоч зараз Тамара Гордова й займається розписом писанок, а також працює у стилі тампери, у її роботах відчуваються мотиви, побачені у рідному селі. “Дивограем казковим жар-птиця переносить в дитинство мене”, - говорить художниця.

Найвідомішим цвітненським майстром був Агей Маркович Койда (29.12.1898 – 1991). Працював у промисловій гончарній артілі імені Леніна. В 1937 – 1939 рр. навчався у школі майстрів художньої кераміки в с. Опішні Полтавської області. Серед відомих творів А.М.Койди – декоративні тарілки (“Тарілка декоративна”, 1957), куманці, вази (“Ваза ювілейна”, “Ваза для квітів”), статуетки (“Бандурист”, “Біля криниці”, “Свинарка”), скульптурна композиція “Дядько і хлопці біля барила” (1960). Виготовляв майстер анімалістичні скульптурки (баранці, півники, індики). Частина його творів зберігається в кіровоградських музеях.

Твори цвітненських майстрів зберігаються вироби в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва (м. Київ), музеях Кіровограда, Чигирини та інших міст України. Чигиринські музейники, приміром, кілька років тому приїздили до Цвітного, щоб зібрати неповторні вироби місцевих майстрів. Велика колекція цвітненської кераміки зберігається у фондах Олександрівського районного краєзнавчого музею. Інтерес до олександрівського музейного зібрання цвітненської кераміки виявили навіть російські науковці. З Ростовського державного педагогічного університету

спеціально приїздили, щоб сфотографувати гончарні вироби, а знімки потім демонструвати студентам під час навчального процесу.

Вироби цвітненських майстрів експонувались на багатьох районних, обласних та всеукраїнських виставках. Під час творчого звіту майстрів мистецтва та художніх колективів Кіровоградської області (3 вересня 1999 року), що проходив у рамках Всеукраїнського огляду народної творчості, на виставці народного мистецтва, професійних художників та “Степова палітра” у фойє київського Національного палацу “Україна” експонувались роботи цвітненського майстра Агея Марковича Койди.

У Цвітньому ще проживають гончарі похилого віку Василь Пономаренко, Іван Суржко, Іван Кролик. Останній (народився у 1924 році і є наймолодшим з сільських гончарів) вів колись гончарний гурток у місцевій школі. Тож залишилися й молодші його учні. Живуть у селі й колишні робітники гончарного цеху на чолі з його керівником Валентином Барбулом, які працювали на пресах.

Глину для виробів колись видобували у місцевих родовищах шахтним способом. Згодом родовища занепали і глину завозили з м. Жовтих Вод.

Обладнання для механічного виготовлення кераміки продане. У грудні 2002 року оголошено також про продаж приміщення цеху. В оселях жителів села ще збереглися гончарні круги.

У XVI—XVII ст. у с. Соснівці існував поташний промисел. У курганах-могилах біля села виготовлялися селітра і порох.

У XVIII ст. в с. Гутницькій розвивалася гутна справа.

У XIX — на початку XX ст. у багатьох селах Олександрівщини були свої ковалі, кушніри, римарі, шевці, кравці, теслярі, столяри й інші майстри.

На початку XX ст. існувало Київське кустарне товариство, яке влаштовувало у Києві виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів. У каталозі виставки 1909 р. зазначено, що зусиллями Ю. Л. Давидова майстри з с. Бондарівки (Бандурового) виставляли дерев'яні вироби й ляльки. Це виробництво мало філіали в Бірках, Бовтищі, Красносілці і навіть Чигирині.

Загальнопоширеним промислом на Олександрівщині було ткацтво. Ткали тонке і грубе полотно, скатерті, доріжки, рушники, рядна.

Кожна жінка вміла вишивати. У XIX ст. вишивали переважно хрестиком червоними і чорними нитками, а в XX ст. почали використовувати нитки інших кольорів. Вишивали рушники, наволочки, скатерті, сорочки тощо. У вишивках переважали рослинний, геометричний орнаменти і зображення птахів.

Ткацькі вироби і вишивані речі зберігаються у фондах Олександрівського районного краєзнавчого музею, народного музею історії с. Розумівки, у шкільних музеях Олександрівщини.

З ІСТОРІЇ ОДНОГО МУЗЕЙНОГО ЕКСПОНАТУ

Моє покоління і дещо молодші, мабуть, пам'ятають святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Це чомусь було 23 травня 1954 року. Урочистості були по всій Росії і Україні, і особливо в Москві і Києві. Мені ж запам'яталося термінове виконання замовлення на виготовлення ювілейного сувеніра для вручення делегацією нашого району трудівникам Советського району Краснодарського краю Російської Федерації, з якими змагалися. В той час купити гарний сувенір ювілейного змісту, мабуть, не було можливості, і

керівники району вирішили розв'язати проблему власними силами.

Після травневих свят у Вищі Верещаки, де працювала майстерня по виготовленню гончарного посуду, приїхав секретар райкому КПУ Мережко Володимир Петрович і зустрівся з гончарями, які запевнили його, що найближчим часом будуть готові декілька ваз, щоб з них вибрати найбільш вдалу. Вони ж його й направили в школу шукати того, хто її розмалює.

При зустрічі зі мною на всі мої сумніви, що я такої роботи ніколи не виконував, Володимир Петрович настояв: „Не святі горшки ліплять, а цвітняни і верещаківці, тому і ти малюй, бо треба!“ Після такого крутого доводу діватися нікуди. Роботу потрібно виконати швидко, з портретом Богдана і, наскільки вистачить уміння, красиво. Щоб швидше сохла фарба, працював у приміщенні, де вироби закладають у піч. Надворі жарко, а тут весь в поту. Розводити фарби мені порадили "перевареною соняшниковою олією. Один з гончарів навчив її варити. Порада цінна — фарба і через 50 років зберігає свіжість.

На третій день приїздить Мережко, а я тільки закінчую малювати. Щоб при перевезенні не торкатися до свіжонакладених фарб, вазу закріпили в спеціально виготовленому ящику і наступного дня делегація вирушила в Краснодарський край. Як її там вручали, я не знаю. А що фарба не встигла висохнути, я певен.

Через декілька днів Володимир Петрович знову в школі: „Друзям-росіянам ювілейну вазу вручили, а в нашому районі — то такої немає?! Малюй ще одну!“ Вибрали з тих, що залишилися, хоч і грубішу, але це вже для себе...

Та ювілейна ваза з портретом Б.Хмельницького до сих пір збереглась. Вона стоїть в експозиції Олександрівського районного краєзнавчого музею.

НАШІ АВТОРИ

БЛОШАПКА Василь Вікторович, завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею, член Всеукраїнської спілки краєзнавців.

ПЕТРЕНКО Іван Данилович, начальник відділу внутрішньої політики Олександрівської райдержадміністрації, член науково-методичної ради Олександрівського районного краєзнавчого музею, член Всеукраїнської спілки краєзнавців.

СУХИНА Іван Карпович, член науково-методичної ради Олександрівського районного краєзнавчого музею, член Всеукраїнської спілки краєзнавців.

ШЕВЧЕНКО Сергій Іванович, доцент Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук.

ЯКИМЧУК Микола Олександрович, вчитель української мови та літератури Несватківської загальноосвітньої школи, керівник гуртка літературного краєзнавства, член Всеукраїнської спілки краєзнавців.

З М І С Т

Іван Петренко (смт Олександрівка) АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАЙОНУ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ С. БІЛЯЇВКИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ.....	3
Василь Білошанка (смт Олександрівка) НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПОСЕЛЕННІ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ В СЕЛІ БІРКИ – ВОЛОДІННІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	8
Василь Білошанка (смт Олександрівка) ІВАН ФУНДУКЛІЙ: ВЧЕНИЙ, ДЕРЖАНИЙ ДІЯЧ, МЕЦЕНАТ (До 200-річчя від дня народження).....	13
Сергій Шевченко (м. Кіровоград) МІХАЛ ГРАБОВСЬКИЙ І КІРОВОГРАДЩИНА (До 200-річчя від дня народження).....	21
Микола Якимчук (с. Несваткове Олександрівського району) ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПОБУВАВ У НЕСВАТКОВОМУ? (До 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка)	26
Василь Білошанка (смт Олександрівка) ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОН У РОКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....	28
Василь Білошанка (смт Олександрівка) НАРОДНІ ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛА В ОЛЕКСАНДРІВСЬКОМУ РАЙОНІ	36
Іван Сухина (смт Олександрівка) З ІСТОРІЇ ОДНОГО МУЗЕЙНОГО ЕКСПОНАТУ.....	40
НАШІ АВТОРИ.....	41

ЗБІРКА ПРАЦЬ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОННОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ. – Олександрівка, 2004 . – 43 с.

Надруковано в Державному музеї історії Олександрівського району,
27300, смт Олександрівка Кіровоградської області,
вул. Коцюбинського, 1.

На правах рукопису.

Наклад 20 прим.